

म. ग्रं. सं. ठाणे

विषय

निबंध

सं. क्र.

२७००

REFBK-0022601

साध, शिवं, सुंदरम्

दुर्गा भागवत

म रा ठी ग्रंथ संग्रहालय, ठाणे.

सूचना :- खाली दिलेल्या तारखेपर्यंत पुस्तक / मासिक परत करावे, तसे न केल्यास घटना नियम क्र. ५ (८) नुसार प्रतिदिनी ५ पैसे जादा वर्गणी भरावी लागेल.

29 APR 1979

13 MAY 1979

29 JUL 1979

30 SEP 1979

19 MAR 1980

7 SEP 1983

19 OCT 1984

10-6-84

10 MAR 1985

(क.मा.प.)

निबंध

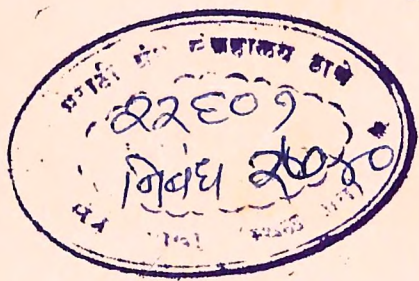
२२६०१

३१/३/७२

सिंह

२७४०

सत्यं शिवं सुंदरम्

दुर्गा भागवत

REFBK-0022601

'वरदा', सेनापती बापट मार्ग, पुणे १६.

प्रकाशक :

ह. अ. भावे
'वरदा बुक्स',
'वरदा', सेनापती बापट मार्ग,
पुणे १६.

© दुर्गा भागवत

प्रथमावृत्ती : डिसेंबर १९७८

मुखपृष्ठ : अनंत सालकर

किंमत अकरा रुपये

मुद्रक :

प्रमोद वि. बापट
प्रमोद प्रिंटर्स,
१०१९, सदाशिव पेठ, पुणे ३०.

'सत्यं शिवं सुंदरम्' या विषयावर दुर्गा भागवत यांची ही व्याख्याने पुणे विद्यापीठाच्या टागोर व्याख्यानमालेत जानेवारी १९७८ मध्ये झाली. याचे कॉपीराईटचे हक्क पुणे विद्यापीठाने दुर्गा भागवत यांना दिले, याबद्दल पुणे विद्यापीठाचे आभार.

विह्वतोर कुझँ १७९२-१८६७

'The True, The good, The beautiful' या पुस्तकाचा
लेखक- फ्रेंच तत्त्वज्ञ.

अनुक्रम

प्रस्तावना	५
प्रकरण-१ : ब्रह्म, ईश्वर व देवेन्द्रनाथ	१९
प्रकरण-२ : उपनिषदातील महावाक्ये व सत्यं शिवं सुंदरम्	२६
प्रकरण-३ : ब्राह्मसंगीत आणि सत्यं शिवं सुंदरम्	३१
प्रकरण-४ : ज्योतिरिन्द्रनाथांचे कर्तृत्व	३५
प्रकरण ४ चे परिशिष्ट (द्विजेन्द्रनाथ ठाकुर व सत्यं शिवं सुंदरम्)	४१
विभाग २ : व्हिक्तोर कुझॅ	४४
प्रस्तावना- जीवन व कार्य-	
कुझॅ यांची व्याख्याने.	

प्रस्तावना

‘सत्यं शिवं सुन्दरम्’ ही उक्ती भारतात कशी आली व प्रतिष्ठा पावली याचा हा एक आढावा आहे. हे संशोधन नव्हे. कारण यात या उक्तीच्या अंतर्गत असलेल्या तत्त्वज्ञानविषयक आणि सौंदर्यशास्त्र-विषयक कल्पनांची मीमांसा मी केलेली नाही. फक्त या उक्तीच्या मागे जो एक भ्रम पसरलेला आहे त्याचे निरसन करण्याचा हा एक प्रयत्न आहे.

‘सत्यं शिवं सुन्दरम्’ हे वचन केवळ भारतीयच नव्हे, तर फार फार प्राचीन असे औपनिषदिक अगर पुराणातले तरी वचन आहे, अशी बहुतेकांची धारणा असते. माझीही तशीच होती. परंतु १९४०-४२च्या सुमारास किंवा त्याही अगोदर असेल, मी बहुधा ‘रोहिणी’ मासिकातला प्रा. श्री. म. माटे यांचा ‘सत्यं शिवं सुन्दरम्’ हा लेख वाचला. (त्यातले काही उतारे पुढे येतीलच.) त्यात माट्यांनी हे वचन अभारतीय असून हे इंग्रजीवरून आपण उचलले आहे असे म्हटले होते.

माट्यांच्या लेखाचा ठसा माझ्या मनावर खोल उमटला. १९४२ पासून मी या विषयावर माहिती गोळा करू लागले. तिची सांगता ५, ६, ७ जानेवारी १९७८ मध्ये पुणे विद्यापीठाने आयोजलेल्या टागोर व्याख्यानात मला आमंत्रण दिल्यामुळे व्याख्यानरूपाने झाली. याबद्दल व ही व्याख्याने स्वतंत्र छापण्यास अनुमती दिल्याबद्दल मी पुणे विद्यापीठाचे आभार मानते.

आता ही माहिती गोळा कशी झाली त्याची थोडीशी हकिगत सांगते.

माझ्या सुदैवाने एशियाटिक सोसायटीच्या ग्रंथालयात मला The True, the Beautiful and the Good, हा Victor Cousins (व्हिक्टर कूझँ ऊर्फ व्हिक्टर कझिन्स) या फ्रेंच लेखकाचा श्री वाइट् (G. W. Wight) यानी केलेला इंग्रजी अनुवाद वाचायला मिळाला.

पुढे डॉ. मोतिचंद्रांशी बोलताना त्यांनी ही कुणा बंगाली माणसाने फ्रेंच उक्तीवरून बनवलेली उक्ती आहे असे सांगितले. रवीन्द्रनाथांच्या वाङ्मयात या उक्तीचा आढळ असल्याचे सांगून ते म्हणाले, 'बहुधा हे त्यांच्या आधीच वचन असावं.' हे वचन अभारतीय आणि भाषांतरित असल्याचे त्यांनी आवर्जून सांगितले.

हा एक नवा फाटा सापडला. मी बंगाली शिकले. पण वाचनात जे साहित्य आले त्यात या वचनाचे मूळ मिळाले नाही. एवढेच काय पण सुमारे दहा वर्षांपूर्वी मी कलकत्याला गेले होते तेव्हा रवीन्द्रनाथांच्या जन्मस्थळाला— जोडासांकोला मुद्दाम गेले. तिथे ते वचन होते. तिथल्या साहित्य प्रदर्शनात ते होते. पण त्यात त्याचा मूळ कर्ता कोण ते कळले नाही. किंबहुना तिथल्या व्यवस्थापक मंडळीना हे वचन मूळ अभारतीय आहे हे माहीत नव्हते. कसे माहीत होणार? त्यांच्यावर तर आता रवीन्द्रनाथांच्या स्वीकाराचा सांस्कृतिक छाप होता ना ?

पण मूळ वचन फ्रेंच व कुणी बंगाली त्याचा अनुवादक व प्रचारक एवढे मात्र आता स्पष्ट झाले. टागोर घराण्याचेच ते कर्तृत्व असावे असा विचार जोडासांकोच्या प्रदर्शनामुळे बळावला. पण नक्की कोण व केव्हा ?

'The True, the Good and the Beautiful' हा कूझँच्या पुस्तकाचा अनुवाद मी चाळला. तेव्हा मला फेनेलॉ या कूझँला प्रेरक ठरलेल्या फ्रेंच तत्त्वज्ञांचा परिचय झाला. यूरोपातल्या कांट, हेगेल-

सारख्या तत्त्वज्ञानासुद्धा उक्ती प्रेरक ठरली. पण भारतात ती कुणी आणली हे कोडे होतेच.

पण सुदैवाने देवेन्द्रनाथांचे आत्मचरित्र वाचताना त्यात फेनेलांच्या एका प्रार्थनेचे स्वैर भाषांतर आढळले. आणि मी देवेन्द्रनाथांच्या वाङ्मयाचे परिशीलन करायचे ठरवले. पुढे रामानंद चतर्जी, माँडर्न रिव्ह्यूचे संस्थापक व आद्य संपादक यांनी देवेन्द्रनाथांवर लिहिलेल्या एका लेखात देवेन्द्रनाथांच्या ग्रंथसंग्रहालयाचा उल्लेख होता. त्यात कुञ्जच्या कृतीचे नाव होते. त्यानंतर त्यांच्या प्रवचनात 'सत्यं शिवं सुन्दरम्' ही उक्तीच पाहायला मिळाली आणि नंतर त्यांचे सुपुत्र ज्योतिरिन्द्रनाथ यांनी कुञ्जच्या कृतीचा अनुवाद केल्याचे कळले. त्या अनुवादाची झेरोक्स प्रत मी कलकत्याच्या केंद्रीय ग्रंथालयाकडून मागवली आणि या उक्तीचे कर्तृत्व देवेन्द्रनाथांपेक्षा ज्योतिरिन्द्रनाथांकडेच आले असा विश्वास बळावला. यूरोपीय धारणा आणि औपनिषदिक सरणी हे देवेन्द्रनाथांचे वैशिष्ट्य होते. पुत्राच्या सहकाराने त्यांनी 'सत्यं शिवं सुन्दरम्'ला वेदात शोभावे असे आप्तवाक्य बनवून सोडले.

ब्राह्मसमाजाचे ते आप्तवाक्य ठरले आणि साहजिकच महाराष्ट्रात ते प्रार्थनासमाजातर्फे अवतरले. पण ते रूढ व्हायला अनेक दशके लागली.

हे वचन काही शिव मंदिरांवर दिसते. उदाहरणार्थ मुंबईला महालक्ष्मीच्या मंदिराजवळच्या शिवमंदिरावर हे वाक्य लिहिलेले आढळते, इतके ते सार्वत्रिक झाले आहे. सुमारे आठ वर्षापूर्वी नागपूरच्या साहित्य परिषदेत माझी याच विषयावर भाषणे झाली. त्यात हे वचन अभारतीय आहे असे मी म्हटल्यावर काही स्त्रिया फणफणत निघून गेल्या. 'शिव मंदिरावर हे वाक्य आढळते. नि ही बाई काय भलतंच सांगते.' हा त्यांचा आक्षेप होता. त्यांचा राग अस्थानी नव्हता कारण 'सत्यं शिवं सुन्दरम्' हे वचन आमच्या-

सांस्कृतिक व्यवहारात अत्यंत मान्यता पावलेले वचन आहे. नव्हे ते धर्मवचनच वनले आहे. तेव्हा त्याचा परकीयत्वाशी संबंध जोडल्यास ते संस्कृतीचे विडंबन वाटणे साहजिकच आहे. पण तरी निखळ सत्याकडे वाटचाल करावीच लागते.

सामान्यांची तर सोडाच पण विद्वानांचीही हे सत्य स्वीकारायला तयारी नसते. या वचनाचा शोध घेताना मी अनेक विद्वानांना या बाबत विचारले. सर्वसाधारणपणे त्यांनी सांगितले की हे वचन भारतीयच आहे. भारतीय पक्षी-कोश लिहिणारे कै. के. एन्. दवे म्हणाले की हे वचन भारतीय असून आपण हे वचन असलेला श्लोक 'कल्याण' मासिकाच्या १९४२ च्या अंकात पाहिला आहे. मला तो अंक प्रयत्न करूनही पाहायला मिळाला नाही. पण चुटपूट लागली. आता सर्व धागेदोरे हाती लागल्याने त्या श्लोकाचा पाठलाग करण्यात स्वारस्यही राहिले नाही.

दवे हे स्वतःला वैदिक संशोधक समजत नव्हते. परंतु त्या क्षेत्रात अभूतपूर्व ख्याती व यश मिळवणाऱ्या कै. प्रा. ह. दा. वेलणकरांचाही पूर्वग्रह असाच होता, हे पाहून मला आश्चर्य वाटले. कूझें या वचनाचा आधुनिक प्रेरक आहे हे मला कळले त्या नंतरची म्हणजे सुमारे १९५६ सालाची गोष्ट. प्रा. वेलणकर एशियाटिक लायब्ररीत हे वचन वेदात आहे का ते धुंडाळीत होते. ते मला म्हणाले, "मिस भागवत, 'सत्यं शिवं सुन्दरम्' तुम्हाला वेदवाङ्मयात कुठं आढळलं का?"

मी आश्चर्यचकित होऊन म्हटले, "हे वचन अभारतीय व मुळात ग्रीक आहे. ते वेदात कसं मिळेल?" ते म्हणाले, "पण सत्य आणि शिव हे शब्द तर वेदात आहेतच."

"पण सुंदर शब्द वेदात कुठं आहे? मी वाचलं त्याप्रमाणे फ्रेंच लेखक कूझेंचं पुस्तक आपल्या लायब्ररीत आहे. ते या वचनावर आधारित आहे. Truth, Goodness Beauty चं भाषांतर 'सत्यं शिवं सुन्दरम्' आहे. ते एका बंगाल्यानं केलं असं मी ऐकलं.

माट्यानीही ते इंग्रजीवरून घेतलं आहे असं म्हटलं आहे. ”

“ माट्यांना, पुणेरी माणसांना आम्ही विद्वान म्हणत नाही. पण ज्या अर्थी सत्य व शिव शब्द वेदात आहेत त्या अर्थी सुंदर शब्दही कुठल्या तरी रूपात वेदात आढळले. ” असे म्हणून ते निघून गेले.

पण मी त्यांना दोष देत नाही. फक्त पूर्वग्रह किती नाजूक व खोल असतात तेच यावरून दिसते.

नुकतेच प्रा. रा. ना. दांडेकर यानी मला पत्र लिहिले. त्यात ‘अनुद्वेगकरं वाक्यं सत्यं प्रियहितं च यत्’ यात सत्यं शिवं सुन्दरं प्रतीत होते. कारण ‘अनुद्वेगकर’ चा अर्थ ‘सुंदर’ असा होतो, असे म्हटले होते. यावर समान अर्थाची अवतरणे विविधभाषांत असतात. पण Truth, goodness and beauty हे जसे एक ब्रीदवाक्य किंवा स्लोगन (Slogon) आहे तसे गीतेतले वचन नाही हे माझे उत्तर.

या सुंदर उक्तीचा अभिमान वाटावा अशीच ती आहे. देवेन्द्र-नाथांच्या सर्वसंग्राहक वृत्तीतून आणि ज्योतिरिन्द्रनाथांच्या साक्षेपातून ती साकारली आहे. हा संस्कृति-समन्वय आधुनिक प्रगतीला तारक आहे, मारक नव्हे.

सत्यं शिवं सुन्दरम् चे मूळ स्वरूप

कूझंच्या Du vrai, du Beau et du Bien या मूळ ग्रंथाचा अनुवाद मी वाचला. त्यानंतर दुसरे ग्रंथ वाचले. त्यावरून Truth, goodness and beauty किंवा Truth, beauty and goodness ही त्रिसूत्री साँक्रेटिसच्या संवादातून जन्मली आणि प्लेटोमुळे तिचा प्रचार व प्रसार ग्रीक वाङ्मयात झाला हे सत्यही कळले. अँरिस्टॉटल मुळ युरोपीय तत्त्वज्ञानात तिला प्रतिष्ठा मिळाली. त्यामुळे युरोपीय तत्त्वज्ञान, धर्म आणि सौंदर्यशास्त्र यांचा प्राणच हे आप्तवाक्य बनले.

साँक्रिटिसच्या तत्त्वज्ञानाप्रमाणे सत्य, सौंदर्य आणि मांगल्य (चांगुलपणा) हे तीन गुणविशेष मानवी मनाला उपजतच आकलन होतात. त्यांची व्याख्या करावी लागत नाही. शिवाय हे तीन गुण वेगळ भासले तरी एकरूपच आहेत.

Truth ट्ख्य म्हणजे सत्य. त्याचा संबंध मानवी विचारशक्तीशी आहे. Goodness गुडनेस म्हणजे चांगुलपणा किंवा मांगल्य. त्याचा संबंध मानवी कर्तृत्वशक्तीशी, कर्तेपणाशी आहे.

राहता राहिले Beauty, सौंदर्य. हे तर्कातीत आहे. कारण सौंदर्य हुडकील असे तर्कशास्त्रच नाही. कारण सौंदर्य बाह्य वस्तु-घटकावर असते आणि ज्याला ती वस्तु सुंदर वाटते त्याच्यावरही अवलंबून अवलंबून असते. म्हणून सौंदर्याचा मनुष्याच्या भावनेशी संबंध येतो. पण भावना ही काही शरीराचा अवयव नव्हे किंवा वस्तुनिष्ठ पद्धतीने मापता येईल अशी ती शक्ती अथवा क्षमताही नव्हे. जशी तर्कशास्त्रीय प्रतिपादनांची तपासणी करून विचारशक्ती बरोबर की चूक हे ठरवता येते, तसे काहीही भावनेच्या बाबतीत करता येत नाही. सारांश या तीन मानवी क्षमता, -विचार, कर्तेपण व भावना वाटणे- हिशेबात घेतल्यास 'सत्य-शिव-सुन्दर'मध्ये मनुष्याचे पूर्ण वर्णन येते.

साँक्रटिसाची मूळ कल्पना ख्रिस्ती एकेश्वरवादामुळे बदलली. स्पिनोझापासून हे तिन्ही ईश्वराचे गुण मानले जाऊ लागले. फ्रेंच तत्त्वज्ञ फेनेलॉ (Fenelon) यानी या ईश्वरी गुणांचा ख्रिस्ती दृष्टी-कोणातून फार प्रचार केला आणि तो प्रभावी ठरला. कूझ्वर त्यांचा फार मोठा प्रभाव पडला. त्यांच्या पुस्तकात फेनेलॉंच्या समग्र कृतीचा प्रकरणशः अनुवाद दिलेला आहे.

शान्तिनिकेतन आणि 'सत्यं शिवं सुन्दरम्'

शान्तिनिकेतन ही टागोर घराण्याची अपूर्व निर्मितीच आहे. 'सत्यं शिवं सुन्दरम्' हे पूर्वी शान्तिनिकेतनाचे ब्रीद वाक्य होते. पण पुढे मुसलमान विद्यार्थ्यांनी 'शिवं' हे हिंदु दैवत असल्याने ते आपणाला मान्य नाही अशी तक्रार केल्याने ते पुढे काढून टाकले.

परंतु शान्तिनिकेतनाच्या दोन्ही दरवाजांच्या कमानींवर उपनिषदातली 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मम्' आणि 'आनन्दस्वरूपममृतं यद्विभाति' ही अनुक्रमे लिहिलेली असून वरच्या एकेका वाक्याखाली 'सत्यं शिवं सुन्दरम्' असे लिहिलेले आहे. म्हटले तर देवेन्द्रनाथानी दोहोंचा समन्वय केला आहे; म्हटले तर दोन्ही उक्ती वेगवेगळ्या ठेवल्या आहेत.

महाराजा सयाजीराव गायकवाड विद्यापीठ

बडोद्याच्या महाराजा सयाजीराव गायकवाड विद्यापीठाने 'सत्यं शिवं सुन्दरम्' हेच आपले ब्रीदवाक्य ठेवले आहे.

ज्या वेळी या विद्यापीठाचा उद्घाटन समारंभ झाला त्या वेळची हकिगत माझ्या भावाचे मित्र व मुंबईच्या जी. एस्. मेडिकल कॉलेजचे निवृत्त डीन डॉ. करंदीकर या समारंभाला उपस्थित होते, त्यांनी मला 'सत्यं शिवं सुन्दरम्' बद्दलची हकिगत सांगितली ती अशी :

“सत्यं शिवं सुन्दरम्' हे ब्रीदवाक्य पाहून मी चकित झालो. सौ. हंसा मेहता या कुलगुरू होत्या. त्यांना मी विचारलं, “तुम्ही उपनिषदातलं वाक्य का घेतलं नाही. हे वाक्य भारतीय नाही.”

त्यावर हंसा मेहता आश्चर्यचकित होऊन उद्गारल्या, “केम ए आपणुं नथी ?”

भारतीय दूरदर्शन

भारतीय दूरदर्शनाचे बोधवाक्यदेखील 'सत्यं शिवं सुन्दरम्' हेच आहे.

त्याच्यावर भाष्य करताना 'देश' या बंगाली साप्ताहिकाचे संपादक ४ जून १९७७ च्या अंकात म्हणतात की ही वाणी विदेशी असली तरी आमच्या लोकाना ती औपनिषदिक उक्तीच वाटते. ज्योतिरिद्रनाथांनी फ्रेंच लेखक कूझँ यांच्या ईश्वरविषयक उक्तीला 'सत्यं शिवं सुन्दरम्' हे स्वरूप दिले. तेव्हापासून ही उक्ती कुणा ऋषीची उक्ती असावी असेच लोकाना वाटू लागले. बंकिमचंद्राच्या 'वन्देमातरम्'ला जे स्थान राष्ट्रीय आंदोलनात मिळाले तेच स्थान सत्यं शिवं सुन्दरम्ला वैचारिक क्षेत्रात मिळाले आहे.

सुमित्रानंदन पंत

सुविख्यात कवी सुमित्रानंदन पंत यांनी लिहिलेली एक कविताही 'सत्यं शिवं सुन्दरम्'चा स्वीकार व पुरस्कार करणारी आहे.

अंतिमा (१९४५) या काव्यात त्यांच्या महत्तर ध्येयाचा आविष्कार आढळतो. कवीची आकांक्षा अशी आहे की :

कुत्सित को सुंदर, सुंदरको बनना या सुंदरतर ।

शिवको शिवतर, लोकसत्य को मानवसत्य महान १ ॥

मराठी साहित्य आणि 'सत्यं शिवं सुन्दरम्'

हरि नारायण आपटे, वामन मल्हार जोशी आणि श्री. म. माटे यांच्या विधानांचा परामर्श घेताना या तिघांनीही सत्य शिव (सत्)

१ डॉ. श्रीधर मित्र, साहित्य सहकार, डिसेंबर १९६९, पृ. ९.

व सुंदर ही संकल्पना भारतीय नसून पाश्चात्य आहे, Truth, goodness and beauty या त्रिसूत्रीचा पाश्चात्य तत्वज्ञान व साहित्य यांच्यावर पडलेला प्रभाव यांनी एक प्रभावी आणि अटळ संकल्पना म्हणून गृहीत धरला आहे. त्यात फक्त माटे यानीच ही संकल्पना अभाऱतीय आहे हे आवर्जून सांगितले आहे.

हरिभाऊ व वामन मल्हार जोशी यानी सत्य, सुंदर व सत् ऊर्फ शिव ही त्रिसूत्री पाश्चात्य सरणीप्रमाणेच वाङ्मयातील सौंदर्य-दर्शनाला लावलेली आहे.

हरी नारायण आपटे

हरि नारायण आपटे यांनी १९११ साली मुंबई मराठी ग्रंथ संग्रहालयाच्या वार्षिकोत्सवात अध्यक्ष या नात्याने केलेले भाषण 'विदग्ध वाङ्मय' या नावाने प्रसिद्ध आहे.

या भाषणात हरीभाऊंवर वाङ्मयाविषयीच्या पाश्चात्य दंडकांचा परिणाम स्पष्टपणे दिसून येतो. सत्य, सुंदर आणि सत् (ऊर्फ शिव) ही वाङ्मयाची किंवा कलेची तीन अंगे त्यांनी मानली आहेत. कला ही निसर्गाचे अनुकरण करते म्हणून कलेत सत्य हे साध्य असून कला सत्याभासातून आपल्याला सत्याकडे नेत असते असे म्हटले आहे. सत्य-दर्शन हा वाङ्मयाचा हेतू अप्रत्यक्ष असतो व सौंदर्यदर्शन हा वाङ्मयाचा मुख्य गुण असतो. (पृ. ९) असे त्यांनी म्हटले आहे. सत्य व सौंदर्य यांच्या जोडीला वाङ्मयाचे उद्दिष्ट नीतिबोध हे असते असेही म्हटले आहे.

आनंदोत्पत्ती हा वाङ्मयाचा प्रधान हेतू असला तरी केवळ 'आनंदोत्पादन, मनोरंजन, करमणूक एवढाच हेतू धरून कोणाही महाकवीने किंवा नीतिबोधकाराने आपली काव्ये किंवा गोष्टी ही

रचिली नाहीत. वाल्मीकीने आपले रामायण, होमरने आपले ईलियड; विष्णुशर्म्याने आपले पंचतंत्र व इसापाने आपल्या गोष्टी ही काही केवळ मनोरंजक वाडे किंवा गमतीदार चुटके म्हणून निर्माण केली नाहीत. तर मनुष्यांस निदान अज्ञजनांस राजमार्गाने सत्य व सत् यांचे ज्ञान नको म्हणून रंजनाच्या मार्गाने ते त्यास देण्यासाठी निर्माण केली.'

इथे हरीभाऊंनी 'सत्' हा शब्द 'शिव' या शब्दाऐवजी वापरला आहे हे लक्षात ठेवले पाहिजे.

'सत्यनीती व सन्नीती लोकांच्या मनावर बिंबविण्यास असत्याचा आश्रय कवि व चित्रकार करतात,' असे पुढे हरीभाऊ म्हणतात. (पृ. ११-१३)

शेवटी हरीभाऊ म्हणतात की 'विदग्ध वाङ्मयाच्या उपवनात आपल्या हातून चार वृक्ष लागावे अशी लालसा धारण करणारांनी... मनात नेहमी बाळगावयाचे ते हे की आपल्या त्या वृक्षास सत्य आणि सत् ही दोन फळे अवश्य लागली पाहिजेत.'

हरीभाऊंनी सत्य, सौंदर्य व सत् ही तीन तत्त्वे गृहीत धरलेली आहेत हे यावरून स्वच्छ दिसते. 'सत्यं शिवं सुन्दरम्' हे वाक्सूत्र तर काय पण सत्य, शिव, सुंदर ही त्रिसूत्री १९११ पर्यंत निर्माणशील साहित्यकाराने उचलून धरली नव्हती हे मात्र यावरून सिद्ध होते. हा पारिभाषिक फरक फार महत्त्वाचा आहे.

वामन मल्हार जोशी

हरीभाऊ आपटे यांच्याप्रमाणेच कै. वा. म. जोशी यांनी सत्य, शिव व सुन्दर ही त्रिसूत्री वापरलेली नाही. सत्य, सौजन्य आणि सौंदर्य हे त्रिगुण-तत्त्व ते मानतात. परंतु 'शिव' हा शब्द, या त्रिसूत्रीतला

आहे, हे त्यांना माहीत होते आणि तो त्यांनी वापरलेला आहे.

खाली त्यांच्या 'विचार-सौंदर्य' या व्याख्यानात्मक पुस्तकातले (मुंबई १९४०) उतारे जसेच्या तसे मी देत आहे. त्यावरून त्यांची वाङ्मयविषयक धारणा कळून येते.

'वाङ्मयाची प्रवृत्ती व त्याची ध्येये' या प्रकरणात प्रा. जोशी म्हणतात,

“कसेही असले तरी एवढी गोष्ट खरी की बुद्धिपुरःसर किंवा बोधपूर्ण वाङ्मय याचा उगम हा (१) सत्यसंशोधन किंवा सत्यकथन (२) सौजन्य पृथक्करण व सौजन्य बोध आणि (३) सौंदर्यमीमांसा व सौंदर्योपासना यामध्ये आहे. सत्यसंशोधन व सत्यकथक या संबंधीचा विचार करावयाचा म्हणजे तुम्ही आम्ही असे प्रांजलपणे कबूल केले पाहिजे की आपण कोणीही परिणत-प्रज्ञ, विगतशंक ब्रह्मवेत्ते नाही. अंतिम व निरपेक्ष सत्य (absolute truth) हे आपल्या कोणाच्या हाती आलले नाही. आपण सर्व जिज्ञासू आहोत. जगातील हरतऱ्हेच्या सजीव-निर्जीव वस्तूंचे गुणधर्म, त्यांचे व्यापार व्यवहार, त्यांचे नियम, त्यांची कार्ये, त्यांची अंतिम स्थिती इत्यादी गोष्टी आपणांस अद्यापि साकल्याने कळलेल्या नाहीत. त्या जेव्हा कळतील, इतकेच नव्हे, तर त्या तऱ्याच असाव्यात असे वाटू लागेल व त्यांच्याकडे आपण प्रसन्न चित्ताने पाहू शकू, त्यावेळेस आपणांस पूर्ण ज्ञान झाले असे म्हणता येईल.” (पृ. ६६)

“सत्याप्रमाणे सौजन्याचेही परमतत्त्व अद्यापि आपणाला हस्तगत झालेले नाही. सत्याप्रमाणे सौजन्यही अद्याप बरेचसे अनिश्चित, व्यक्तिनिष्ठ व वर्धिष्णु आहे...कालस्थिति, परिस्थिति-भेदाने त्याला निराळा आकार देता येतो.” (पृ. ७२)

“सौंदर्योपासक वाङ्मयामध्ये सत्यशोधन किंवा सद्बोध यापेक्षा आनंदाला अधिक महत्त्व असते...तत्त्वतः असत्य असलेल्या गोष्टी

रसिकाला केव्हाही सुंदर वाटणार नाहीत. सौंदर्यात पुढील गुणांचा समावेश होतो यात शंका नाही. सुंदर वाङ्मय काय किंवा सुंदर फूल, मूर्ती, स्त्री, गायन काय त्यात एक प्रकारची सुव्यवस्था पाहिजे. सम-प्रमाणता पाहिजे. प्रमाणबद्धता पाहिजे.” (पृ. ७३)

“ वाङ्मय हे जीविताचे आवश्यक अंग आहे...सत्य, सौजन्य व सौंदर्य यांची उपासना हे जीविताचे ध्येय आहे.” (पृ. १८)

“ असत्य, दुर्जनता व हरतऱ्हेची कुरूपता यांचा विनाश करणे व सत्य, सौजन्य आणि सौंदर्य यांचे संस्थापन करणे हे आपले अवतार-कृत्य आहे.” (पृ. ९०).

“ सत्य-सौजन्य-सौंदर्यादिक ध्येयानुसार नवनिर्मिति करावी.” (पृ. ९०)

‘ वाङ्मय कलानिष्ठ की व्यक्तिनिष्ठ या प्रकरणात वामनराव म्हणतात,

“ आशा एवढीच की कालांतराने हेही दिवस जातील आणि व्यक्तीला काय किंवा समाजाला काय सत्य तेच शिव व सुंदर वाटू लागेल. जे सुंदर त्यातच सत्य व शिवत्व प्रतिबिंबित होईल आणि जे शिव ते बुद्धीला सत्य म्हणून पटेल आणि भावनांना सौंदर्यपूर्ण वाटेल.” (पृ. ९९)

श्रीपाद महादेव माटे

प्रा. माटे यांचा लेख ‘ विचार-शलाका ’ (पुणे १९५०) या पुस्तकात पुनर्मुद्रित झाला आहे. हा लेख कित्येक वर्षांपूर्वी मी मासिकात- बहुधा रोहिणी या मासिकात, वाचलेला आठवतो. ‘ सत्यं शिवं सुंदरम् ’ हे त्या लेखाचे शीर्षक आहे.

इथेही त्या लेखातली महत्त्वाची अवतरणे मी देत आहे.

‘ इंग्रजीतून ज्या अनेक कल्पना आपण उचललेल्या आहेत त्या पैकीच सत्यं शिवं सुन्दरम् ही एक आहे. Truth, Goodness and Beauty ही इंग्रजी तत्त्वज्ञानीय त्रयी आहे. वाङ्मयाचा पाया नेहमी तात्त्विक विचारानेच भरतात व म्हणून तत्त्वज्ञानातील हा विचार तिकडील वाङ्मयसेवकांनी उचलला व आपण आपल्या नेहमीच्या पद्धतीप्रमाणे त्यांच्याकडून घेतला. तो घेताना जो पेहराव त्याला आपण प्राप्त करून दिला आहे, तो जुन्या ठेवणीच्या बासनातील शब्दांचा असल्यामुळे ही त्रयी मूळची आपलीच आहे असे अनेकांना वाटते. कोणी कोणी इंग्रजीतील त्रयीची कल्पना ‘सत् चित् आनंद’ या शब्दांनी मराठीत उतरविण्याचा यत्न केला होता पण तो टिकला नाही. कारण त्या कामी अर्थाची ओढाताण फार होऊ लागली. ‘सत्यं शिवं सुन्दरम्’ या शब्दांनी मात्र तो इंग्रजीतला अर्थ आपल्या भाषेत चांगला व्यक्त होतो असे आपल्या वाङ्मय श्रेष्ठींनी निश्चितपणे मानलेले आहे असे समजावयास हरकत नाही.

‘ या त्रयीचे पायाभूत सविस्तर विवेचन आजवर कोणी केले आहे असे वाटत नाही. याचे कारण तरी इतकेच असावे की आपल्या वाङ्मयश्रेष्ठींच्या मनात अजून या त्रयीच्या अर्थाला अद्याप स्थिरता प्राप्त झालेली नाही. कै. वामनराव जोशी यांनी काही चालचलाऊ विवेचन एकदा केले होते. प्रो. फडके यांनी आपल्या व्याख्यानात थोडेसे केले आहे.

‘ परंतु ज्यांनी Goodness ला शिव हा प्रतिशब्द मराठीत प्रथम योजला त्यांनी या शब्दाची योजना Goodness पेक्षाही अधिक समर्पक केली असे मला वाटते. ’ (पृ. ४१)

प्रा. माटे यांनी हे वचन इंग्रजीतले आहे असे मानले आहे. त्याचप्रमाणे ‘शिव’ चा कर्ता त्यांना अज्ञात आहे.

नारायण सीताराम फडके

प्रा. ना. सी. फडके यांनी 'सत्यं शिवं सुन्दरम्' हे वचन अभारतीय असल्याचे आपल्या व्याख्यानात सांगितले होते असे माझ्या व्याख्याना-नंतर वृत्तपत्रात जी चर्चा आली तीवरून मला समजले. माझ्या ह्या लेखात त्याचा उल्लेख आहेच. मला स्वतःला त्यांचे व्याख्यान वाचायला मिळाले नाही. परंतु या विधानाचे पौर्वापर्य महत्त्वाचे असले तरी तो माझी प्रधान हेतू नाही. हरी नारायणांच्या काळी म्हणजे १९११ पर्यंत हे वचन आधारित असल्याचे कुणी मांडले नाही. मूळ इंग्रजी वचन हे कधी भारतीय गणले जाईल ही कल्पनाच अस्तित्वात नसल्याने वर उल्लेखिलेल्या सर्व साहित्यिकांनी पाश्चात्य वचनाच्या आधारेच आपले विचार मांडले आहेत. मला मात्र माट्याच्या लेखानेच विचार करायला लावले.

विष्णुशास्त्री चिपळूणकर, लोकहितवादी, ज्योतिबा फुले, लोकमान्य टिळक, गोपाळराव आगरकर, राजारामशास्त्री भागवत, भाऊशास्त्री लेले, शिवरामपंत परांजपे, इतिहासाचार्य राजवाडे, डॉ. श्री. व्यं. केतकर, न. चि. केळकर, विठ्ठल रामजी शिंदे वगैरे [लेखकांचे वाङ्मय मी वाचले. त्यात 'सत्यं शिवं सुन्दरम्' हे सूत्र कुठे आढळले नाही. तेव्हा मराठी वाङ्मयात या सूत्रीचा परिचय विदग्ध वाङ्मयाशी संलग्न असलेल्या साहित्यिकांना होता आणि तो पाश्चात्य [सौंदर्य-विषयक संदर्भातच होता हे स्पष्ट होते. या उसनवारीची खंत त्यांना वाटली नाही. कारण आपले वाङ्मय त्यावेळी पाश्चात्य अनुकरणानेच समृद्ध होत होते.

वरदा बुक्स श्री. ह. अ. भावे यांनी सिद्धार्थ-जातकानंतर या निबंधाचे हौसेने प्रकाशन केले याचा मला आनंद वाटतो.

जव्हेरी व्हिला

दुर्गा भागवत

गिल्डर लेन

मुंबई ८.

नोव्हेंबर १९७८

प्रकरण पहिले

ब्रह्म, ईश्वर व देवेन्द्रनाथ

देवेन्द्रनाथांचे चरित्र 'आत्मजीवनी' या नावाने प्रसिद्ध झाले आहे. त्यात राममोहन राय जरी ब्राह्मसमाजाचे प्रवर्तक असले तरी त्याच्या धर्मात देवेन्द्रनाथांनी काय बदल केले याचा आलेख आपल्याला पाहायला मिळतो.

'ब्राह्मधर्म' हा शब्दही देवेन्द्रनाथांचा. राममोहन राय यांनी 'वेदान्त प्रतिपाद्य धर्म' असे त्याचे नाव ठेवले होते.^१

ब्रह्म हे उपनिषदात नपुसकलिंगी आहे. ते देवेन्द्रनाथांनी ईश्वर-वाचक म्हणजे पुरुषवाचक ठरवले आणि देव एकच आहे, अनेक नाहीत. ही भूमिका घेऊन राममोहन रायनी मेरी कार्पेंटरच्या प्रभावाने युनिटेरियन चर्चचा आदर्श पुढे ठेवून ब्राह्मसमाजाची स्थापना केली.

१ 'आत्मजीवनी' देवेन्द्रनाथ ठाकुर संपादक सतीशचंद्र चौधरी (विश्वभारती कलकत्ता १९६२), पृ. २४२.

वेदांच्या परंपरेवर हे कलम सजवण्याचा प्रयत्न राममोहन रायांनी केला. त्यांनी ' गायत्री मंत्र ' ब्राह्म समाजात चालू केला.

देवेन्द्रनाथांनी या परंपरेचे शुद्धीकरण केले. गायत्री मंत्र काढून टाकला. त्या ऐवजी :

' ओं नमस्तेऽस्तु ब्रह्मन् नमस्तेऽस्तु ' असा जप सुरू केला. २

राममोहन राय यांनी ' ब्राह्म ' समाज काढला आणि ब्रह्मोपासना सुरू केली ते ब्रह्मही असेच ब्रम्ह्याचे नव्हे तर ब्रह्मदेवाचे मुख गायत्री आहे म्हणून जो मनुस्मृतीतला श्लोक आहे त्याच्या आधारे सुरू केली आणि गायत्री मंत्र त्या उपासनेचा पाया म्हणून स्वीकारला.

तो मनुस्मृतीतला श्लोक असा:

ओंकारपूर्विका । तिस्त्रा महाव्यादूमयोऽव्हया

त्रिपदा चैव गायत्री विज्ञेयं ब्रम्हणो मुखम् ॥

देवेन्द्रनाथ आत्मजीवनीत ब्राह्माची प्रतिज्ञा देतात: ' आम्ही ब्राह्म-धर्मात परिमित देवतांची उपासना सोडून परब्रह्माची उपासना करतो. त्यामुळे आमची पापमोहाकडे प्रवृत्ती न वळो. आम्ही मुक्ति-पथाकडे जाऊ.'

राममोहन रायांच्या वेळची ब्राह्मांची प्रतिज्ञा अशी होती: " प्रति-दिवस श्रद्धा आणि प्रीतिपूर्वक दहा वेळा गायत्री जपाच्या द्वारा मी परब्रह्माची उपासना करीन. प्रतिदिवस श्रद्धा आणि प्रीतिपूर्वक आत्मा परब्रह्मात समाधान पावेल."

देवेन्द्रनाथांनी ' सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म ' वगैरे उपनिषदातली वाक्ये ब्राह्मसमाजाची महावाक्ये म्हणून घोषित केली.

देवेन्द्रनाथांच्या आत्मजीवनीत ते मग ब्रह्मस्तोत्र जुन्या वाङ्मया-तून मिळवण्यासाठी कसे प्रयत्न करू लागले त्याचे सोदाहरण सुरेख विवरण दिले आहे. मूळच्या स्तोत्रात ते बदल कसा करीत याची पद्धतही आपल्याला दिसते.

प्रथम देवेन्द्रनाथ आपले ब्रह्मस्तोत्र उद्धृत करतात. ते असे:

नमस्ते सते ते जगत्कारणाय
 नमस्ते चते सर्वं लोकाश्रयाय ॥
 नमोऽद्वैततत्त्वाय मुक्तिप्रदाय
 नमो ब्रह्मणे व्यापिने शाश्वताय ॥ १ ॥
 त्वमेकं शरण्यं त्वमेकं वरेण्यं
 त्वमेकं जगत्पालकं स्वप्रकाशम् ।
 त्वमेकं जगत्कर्तृ-पातू-प्रहर्तृ
 त्वमेकं परं निश्चलं निर्विकल्पम् ॥ २ ॥
 भयानां भयं भीषणं भीषणानाम् ।
 गतिः प्राणिनां पावनं पावनानाम् ॥
 महौच्येः पदानां नियन्तृ त्वमेकं
 परेषां परं रक्षणं रक्षणानाम् ॥ ३ ॥
 वयं त्वां स्मरामो वयं त्वां भजामो
 वयं त्वां जगत्साक्षिरूपं नमामः ।
 सदेकं निधानं निरालम्बमीशं
 भवाम्भोधिपोतं शरण्यं व्रजामः १ ॥ ४ ॥

नंतर देवेन्द्रनाथ म्हणतात की “ ब्रह्मोपासना पद्धतीत उपनिषदां-
 पासून ‘ सपर्यगाद् वगैरे तीन मन्त्राची योजना केल्यावर त्यात
 एखादे हृदयंगम ब्राह्म स्तोत्र समाविष्ट करावे म्हणून मी वेदात शोधू
 लागलो. पण त्यात मला हवे तसे कुठलेही स्तोत्र मिळाले नाही.
 तेव्हा मी चिंताक्रांत आणि व्यथित झालो. माझ्या चित्तेचे कारण

१. हे मूळ पाच लोक असून महानिर्वाणतंत्रात त्या तिसऱ्या
 उल्लासातले ५९ ते ६३ श्लोक आहेत.

स...२

कळल्यावर तत्त्ववागीश (शामाचरण तत्त्ववागीश) म्हणाले, 'तंत्रात एक सुंदर ब्राह्मस्तोत्र आहे.' ते काय असे मी विचारले. तेव्हा त्यांनी महानिर्वाण तंत्रातले श्लोक म्हणून दाखवले. ते ऐकून मी आनंदलो. परंतु त्यांत अद्वैतवाद असल्यामुळे मी त्यांचे सर्वशः ग्रहण करू शकलो नाही पण ब्राह्मधर्माला ते उपयोगी पडतील म्हणून त्यात बदल करून मी ते घेतले.

या स्तोत्रात पाच श्लोक आहेत. पहिल्या श्लोकातला पहिले दोन चरण आहेत :

नमस्ते सते सर्व लोकाश्रयाय

नमस्ते चित्ते विश्वरूपात्मकाय ।

मी त्यांच्यावर संस्कार करून (संशोधन करिया)

नमस्ते सते ते जगत्कारणाय

नमस्ते चित्ते सर्वलोकाश्रयाय

असे ते चरण तयार केले.

याच्या तिसऱ्या व चवथ्या चरणात :

नमोऽद्वैततत्त्वाय मुक्तिप्रदाय

नमो ब्रह्मणे व्यापिने निर्गुणाय

असे आहे. पण मी त्याचे संस्करण करून:

नमोऽद्वैततत्त्वाय मुक्तिप्रदाय

नमो ब्रह्मणे व्यापिने शाश्वताय ।

असे स्वरूप केले.

दुसऱ्या श्लोकाच्या द्वितीय चरणात :

त्वदेकं जगत्कारणं विश्वरूपम् '

असे आहे. त्याचे संस्करण मी असे केले :

त्वमेकं जगत्पालकं स्वप्रकाशः ।

तिसऱ्या श्लोकातल्या चरणात 'रक्षकं रक्षकाणाम्'च्या ठिकाणी

मी 'रक्षणं रक्षणानाम्' केले.

या स्तोत्राचा चवथा श्लोक मी संपूर्ण काढून टाकला आहे.
पाचव्या श्लोकात

' तदेकं स्मरामस्तदेकं भजामः '

असे आहे.

त्याचे शुद्धीकरण मी:

वयं त्वां स्मरामो वयं त्वां भजामः ।

असे केले. त्यानंतरच्या चरणात 'त्वदेकं' शब्दाच्या जागी
' वयस्वाम् ' शब्द बसवून दिला.

हे संस्करण केल्यावर पाहिले तर ते फारच सुंदर झाले आहे.

ब्राह्मधर्माच्या मते ईश्वर विश्वस्त्रष्टा-विश्वरूप- नाही. म्हणून पहिल्या चरणात मी म्हटले की तो सत्स्वरूप जगताचे कारण आहे आणि द्वितीय चरणात म्हटले की तो ज्ञानस्वरूप आहे आणि सकलांचा आश्रय आहे.

त्यानंतर मी म्हटले की:

नमोऽद्वैततत्त्वाय मुक्तिप्रदाय

नमो ब्रह्मणे व्यापिने शाश्वताय ।

जो या जगाचे कारण आहे, जो या जगाचा आश्रय आहे, तो आमचा मुक्तिदाता. तो ब्रह्म, सर्वदेशव्यापी, कालातीत आणि नित्य आहे."

देवेन्द्रनाथांनी उल्लेखिलेले ' महानिर्वाण-तन्त्र ' आणि त्यातले मूळ श्लोक याबद्दल त्यांच्या आत्मजीवनीतल्या विधानाने बरीच माहिती मिळाली तरी मूळ ग्रंथाचे स्वरूप आणि मूळ श्लोक यांविषयी संदिग्धता राहतेच. म्हणून ते श्लोक मी खाली संपूर्ण देते आहे. कारण मूळ तन्त्राचा आशय आणि देवेन्द्रनाथांनी त्यात केलेले बदल आणि गाळसाळ यांची माहिती त्यावरून अधिक स्पष्ट होते.

नवीन मते तयार करताना पुराणपरंपरेचा उपयोग करून घ्यायचा तो केवळ ढाचा म्हणून. गाभा मात्र नवीन घालायचा ही त्यांची मनीषा या श्लोकांवरून चांगलीच दिग्दर्शित होते.

महानिर्वाणतन्त्र हे शैव तंत्र आहे. या पाच श्लोकांना 'पंचरत्न' असे संबोधले असून हा ब्रह्ममंत्र आहे. या मंत्राची देवता परम-ब्रह्म असून ऋषि सदाशिव आहे. हे ब्रह्म सर्वान्तर्यामी असून निर्गुण आहे असे म्हटले आहे.

प्रथम साधना करताना साधकाने हा श्लोक म्हणायचा असतो.

हृदयकमलमध्ये निर्विशेषं निरीहम्
हरिहर विधिवेद्यं योगिभिर्ध्यानगम्यम् ।
जननमरणभीतिभ्रंसि सच्चित्स्वरूपम्
सकलभुवनबीजं ब्रह्मचैतन्यमीडे ॥

मूळचे पंचरत्न असे :

नमस्ते सते सर्वलोकाश्रयाय
नमस्ते चिते विश्वरूपात्मकाय ।
नमोऽद्वैत तत्वाय मुक्तिप्रदाय
नमो ब्रह्मणे व्यापिने निर्गुणाय ॥
त्वमेकं शरण्यं त्वमेकं वरेण्यं
त्वमेकं जगत्कारणं विश्वरूपम् ।
त्वमेकं जगत्कर्तृपातृ पहर्तृ निविकल्पम् ॥
त्वमेकं परं निश्चलं
भयानां भयं भीषणं भीषणानां
गतिः प्राणिनां पावनं पावनानाम् ।
महौच्चैः पदानां नियन्तृ त्वमेकं
परेषां परं रक्षकं रक्षकाणाम् ॥
परेश प्रभो सर्वरूपप्रकाशिन्
अनिर्देश्य सर्वेन्द्रियागम्य सत्य ।

अचिन्त्याक्षर व्यापका व्यक्ततत्त्व
जगद्भासकाधीश पायादपायात् ॥
तवेकं स्मराम स्तदेकं भजामः
तदेकं जगत्साक्षिरूपं नमामः ।
सदेकं निधानं निरालम्बमीशं
भवाम्भोधिपोतं शरण्यं व्रजामः ॥

यानंतर आणखी एक श्लोक काही श्लोकानंतर आहे तो असा :

नमस्ते परमं ब्रह्म नमस्ते परमात्मने ।

निर्गुणाम् नमस्तुभ्यं सदरूपाय नमो नमः ॥^१

देवेन्द्रनाथानी दिलेल्या उताऱ्यावरून ' परेश प्रभो सर्वरूपप्रकाशिन ' हा श्लोक त्यानी संपूर्ण गाळून टाकलेला आहे.

देवेन्द्रनाथानी मग ब्रह्म-भक्ती सुरू केली. कारण हरि, शिव, दुर्गा वगैरे नावे त्यांना त्याज्य होती.

ब्रह्मभक्तीचे एक गाणे त्यानी रचले आहे ते असे :

ब्रह्मकृपाहि केवलम् ।

पापनाशहेतुरेष न तु विचारवाग्बलम्

दर्शनस्य दर्शनेन नो मनोहि निर्मलम् ।

विविध शास्त्र जल्पनेन फलति तात कि फलम् ॥^२

१८४५ साली ही उपासनापद्धती चालू झाली, यापूर्वी वेदातले पाठ आणि उपनिषदातले श्लोक म्हणत. स्तोत्रांचे बंगाली अनुवाद झाले आणि ब्राह्मसंगीत सुरू झाले.^३

१ महानिर्वाणतन्त्र, (श्री जीवानन्द विद्यासागर भट्टाचार्य यांनी संपादित केलेले, कलकत्ता १८८४) पृ. ३८-४१.

२ आत्मजीवनी पृ. ३४८.

३ आत्मजीवनी पृ. ४९-५८.

प्रकरण दुसरे

उपनिषदांतली महावाक्ये व 'सत्यं शिवं सुन्दरम्'

उपनिषदांतली दोन महावाक्ये 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' आणि 'आनन्दरूपममृतं यद्विभाति' ही देवेन्द्रनाथानी ब्रह्मवाचक वाक्ये म्हणून ब्राह्मसमाजाची महावाक्ये म्हणून प्रचलित केली. तिसरे 'शान्तं शिवं अद्वैतं' हे माण्डुक्य उपनिषदातले वाक्यही घेतले.

नंतर चौथे वाक्य 'सत्यं शिवं सुन्दरं' त्याला जोडले.

वरच्या महावाक्यात 'सत्यं' व 'शिव' हे दोन शब्द आहेत. 'सुन्दर' शब्द मात्र नाही हे लक्षात ठेवण्याजोगे आहे.

'सत्यं शिवं सुन्दरम्' यालादेखील देवेन्द्रनाथानी श्वेताश्वतर उपनिषदांतल्या:

सपर्यगात्छुक्रमकायमन्नं

अस्नाविरं शुद्धमपापविद्धम् ।

या श्लोकातले 'शुद्धमपापविद्धं' हे शब्द 'सत्यं शिवं सुन्दरम्'ला जोडून 'सत्यं शिवं सुन्दरं शुद्धमपापविद्धं' असे गंगाजमनी वाक्य-

महावाक्य- तयार केले. ते इतके बेमालूम रचले आहे की ही उप-निषदातली रचना म्हणून कुणीही चकावे.

ज्या त्यांच्या प्रवचनात^१ हे वाक्य आले आहे^२ ते प्रवचनचमी खाली उद्धृत करीत आहे, त्यावरून या वचनाच्या बैठकीची कल्पना येईल.

ईश्वराने याच शरीरामध्ये आत्म्याची प्रतिष्ठापना केली आहे. तो आमच्या आत्म्याला शरीरामध्ये ठेवून या पृथ्वीचे पालन करतो. त्याचा हेतू हाच की आम्ही त्याला आणखी उन्नत करावे. ज्ञान, धर्म यात उन्नत करून त्याच्या चरणी त्याला अर्पण करावे. या आत्म्याला त्याच्या पदी प्रत्यर्पण करावे, म्हणून तर आम्हाला आत्म्याची प्राप्ती झाली आहे. मनुष्यजन्माचा लाभ होऊनही या हेतूच्या सिद्धीसाठी कल्याणासाठी आपण जर आत्म्याचे पोषण केले नाही, तर माणसाचा जन्म व्यर्थ होय. सुख-दुःखः संसारात सदाच फिरत असते. ते तसे चिरकाल का फिरत राहीना. समुद्रात नेहमीच तरंग फिरत राहतात, समुद्रात तरंग नाहीत असे कधीच होत नाही. सुख आणि दुःख हे काही केवळ माणसाचेच भागधेय नाही. पशुपक्ष्यांच्याही वाटचाला ते येते. जिथे सुख-दुःख दिसते तिथे मन आहे म्हणून समजावे. कारण मनच सुखदुःखांचे घर आहे. पशुपक्षी सुख-दुःख भोगतात असे म्हटले तर त्यांना मन आहे असे म्हटले पाहिजे. वृक्ष-वनस्पतींना सुख-दुःख नाही असे म्हटले तर त्यांना मन नाही असे म्हणणे प्राप्त होते. मन केवळ सुखाचे आगर नाही, तसे ते केवळ दुःखाचेही आगर नाही. मन सुख आणि दुःख या दोघांचेही घर आहे. औषधी वनस्पतींना मन नसते. केवळ प्राण असतो. त्या आपल्या मुळांच्या द्वारा पृथ्वीतला रस शोषून घेऊन वाढतात आणि अखेर शुष्क होऊन मरतात. त्याप्रमाणेच शरीर अन्नरस पचवून वाढीस लागते आणि नंतर जराजीर्ण होऊन भूमीत विलीन होते. वृक्ष-

१ ब्राह्मधमेर व्याख्यान, पृष्ठ २५३-५६, प्रकाशक १३७२ बंगाली वर्ष.
प्रवचनाचा दिनांक २० अग्रहायण, रविवार, शके १७९७.

वनस्पतीसारखेच आमचे शरीर आहे. त्या दोहोतले समान लक्षण म्हणजे प्राण. माणूस, जनावर आणि वनस्पती यांच्यात प्राण सारख्याच रूपाने वावरतो. यांच्या वरच्या श्रेणीत मन असते. वृक्ष, लता यांच्या वरती जाऊन मनाच्या राज्यात प्रवेश करावा लागतो. मनाच्या अस्तित्वाच्या वावरीत पशू, पक्षी आणि माणूस सारखे आहेत. झाडे, वेली यांच्याहून मनामुळे पशू आणि पक्षी अधिक उच्च आहेत त्याचप्रमाणे माणूस आत्म्यामुळे पशुपक्ष्याहून श्रेष्ठ आहे. सूर्य-चंद्रात प्राण नाही, वृक्ष-लतात मन नाही, पशुपक्ष्यात आत्मा नाही, माणसाचे वैशिष्ट्य हेच की त्याच्यात आत्मा आहे. मनुष्य शरीर व मन यांच्या योगाने जड आणि उभ्दिज्य असून पशुपक्षी यांच्यासारखाच आहे, केवळ आत्मा असल्यामुळेच तो सामान्य श्रेणीहून श्रेष्ठ झाला आहे. हा आत्मा अन्नमय जडवस्तूत नाही, प्राणमय वृक्षलतात नाही, मनोमय पशुपक्ष्यात नाही— हा आत्मा केवळ माणसातच आहे. यातच माणसाचे उच्चत्व आहे. यातच माणसाची थोरवी आहे. माणसाचे श्रेष्ठत्व त्याला अस्तित्व आहे यात नाही, प्राण आहे म्हणून नाही, मन आहे म्हणूनही नाही. आत्मा आहे असे म्हटल्यानेच माणूस सर्वाहून उच्च झाला आहे.

बुद्धी वगैरे प्राणाचे वैशिष्ट्य, सुखदुःख हे मनाचे वैशिष्ट्य, तसे आत्म्याचे वैशिष्ट्य कुठले ? आत्म्याचे वैशिष्ट्य, त्याचा गुणधर्म, पाप-पुण्य. पापपुण्य वृक्षलतात नसते, पाप-पुण्य पशुपक्ष्यात नसते, पाप-पुण्य माणसालाच साध्य असते. ज्याप्रमाणे सुखदुःखाचे घर मन, त्याप्रमाणे पाप-पुण्याचे घर आत्मा. माणूस पापपुण्याच्या पकडीतून सुटू शकत नाही, कारण आत्म्याचा भाव पाप व पुण्य हाच आहे. माणूस हजार तऱ्हेचे कर्तुत्व करो, तो पाप-पुण्याला ओलांडून जाऊ शकत नाही, पाप-पुण्याला सोडू शकत नाही, पाप-पुण्य त्याच्या मागोमाग जातच असते. पाप-पुण्य आत्म्याचा गुण का म्हणून झाला ? तो कुठून आला ? तो धर्मापासून आला. ज्याप्रमाणे विषयापाशी सुख जडलेले असते, त्याच-

प्रमाणे धर्माशी पुण्य जोडलेले असते. विषयाच्या अभावी दुःख आणि धर्माच्या अभावी पाप. जे पाप करतात त्यानाही माहीत असते की दुःखापेक्षा पापाची झळ किती तीव्र असते ती. जे पुण्य करतात त्यानाही माहीत असते की, विषय-सुखापेक्षा पुण्याचा आनंद किती मधुर असतो ते. सुखदुःख हे मनाचे धर्म आहेत. विषयसुखात मनुष्य पशूसारखाच आहे. पशु-पक्षाना पाप-पुण्याचा अनुभव नसतो. पाप-पुण्य आत्माच जाणतो. मनुष्य दुःखाने खचत नाही इतका पापाने मेल्यासारखा होतो आणि सुखात जेवढा उत्साहित होत नाही तितका पुण्याने तो आनंदपरिपूर्ण होऊन जातो. परंतु जर त्याला धर्माची जोड दिली नाही, तर ते सुख आपल्याला लाभत नाही, सुख शंभर योजने दूर पळून जाते. म्हणून जे अधर्माच्या द्वारा सुख मिळवू पाहतात त्याना सुख मिळत नाही आणि म्हणूनच सुख म्हणजे काय या बाबतीत माणसाला भूल पडते. विषयाची कास धरून नेहमी सुख मिळतेच असे नाही. परंतु धर्माची कास धरल्यास नेहमी पुण्यच मिळते, हा कार्यकारणाचा नियमच आहे. धर्माच्या पायी जरी प्राण गेला तरी धर्माचे फळ पुण्य हे खचितच असते, ते काढून टाकण्यास कुणालाही सामर्थ्य नसते. विषयोपभोगात सुख मिळाले तर मिळते नाही तर नाही. पुरंतु धर्म आणि पुण्य यांचा संबंध अतूट आहे. धर्म-पथावरून आक्रमण करीत असता जी कीर्ती मिळते तिची ही गणना पुण्यातच होते. धर्मकारणास्तव जरी लोकापवाद सहन करावा लागला, तरी तेही पुण्यच आहे. धर्माचरण करताना जरी शिरच्छेद झाला तरी तेही पुण्यच. धर्माचे ईप्सित पुण्य व पुण्याचे ईप्सित ईश्वर. ज्यावेळी पापाचा मळ धुवून शुद्धमत्ता होऊन पुण्याच्या ज्योतीने आत्म्याला प्रकाशित करावे तेव्हाच त्या आत्म्यात शुद्ध अपायाविरुद्ध मनाच्या भावाहून आत्म्याभाव जेव्हा श्रेष्ठ असतो, त्यावेळी माणूस प्राणपणाने पुण्याच्या मागे लागणे हे माणसाचे कर्तव्य असते.

सुख हवे असले तर त्याला धर्माची जोड दिली पाहिजे. जिथे सुखाची धर्माशी सांगड पडते तिथे स्वाभाविक सुख उपभोगायला मिळते, आणि जेव्हा अधर्म करून सुख मिळवले जाते, तेव्हा चोराप्रमाणे दंड भोगणे प्राप्त होते. धर्माबरोबर ज्या सुखाची जोड जमते, तेच सुख ईश्वराच्या प्रेमळ हातातून आपण भोगू शकतो. चोराप्रमाणे सुखाचा उपभोग घेण्यास तयार झाले की राजदंडाचा सोटा मस्तकी बसलाच. आत्म्याच्या ग्लानीमुळे समुदायाचे सुख नष्ट होते. विषयाच्या तृप्तीमुळे सुख मिळते, परमात्म्याचे दर्शन होते. बाहेर जे 'सत्यं शिवं सुन्दरं शुद्धमपापविद्धम्' हे वाक्य लिहिलेले आहे, त्याच्याहूनही अधिक सुस्पष्ट अक्षरात अंतर्दृष्टीच्या द्वारा असे दिसून येते की ते सत्यं शिवं सुन्दरं शुद्धमपापविद्धम् तर आपल्या आत्म्यातच विराजमान झालेले आहे. हे ब्रह्म दर्शन म्हणजेच धर्माची व पुण्याची देणगी आहे. 'तदेव विदित्वानिमृत्युमति नान्यः पन्था विद्यतेहनाय. साधक केवळ त्यालाच जाणून घेऊन मृत्युला ओलांडून पलीकडे जातो. त्याच्याशिवाय मुक्ती मिळवण्याचा दुसरा मार्गच नाही. हाच आदेश हाच उपदेश.

ओम् एकमेवाद्वितीयं

प्रकरण तिसरे

ब्राह्म-संगीत आणि ' सत्यं शिवं सुन्दरम् '

' ब्राह्म-संगीत ओ संकीर्तन ' या पुस्तकाची नवविधान मंडळीच्या वतीने नवविधान पब्लिकेशन कमिटीचे संपादक श्री सतीशकुमार यानी १९५८ साली प्रसिद्ध केलेली बारावी आवृत्ती पाहिल्यास त्यांत ब्राह्मोसमाजाच्या विचारसरणीवर ' सत्य, शिव, सुंदर 'चा पगडा किती बसला होता हे सहज ध्यानात येते.

ब्राह्मसंगीतात काही गीते व कीर्तने दिलेली आहेत. त्यातली काही गीते कवींच्या नावासकट उदाहरणादाखल मी देते आहे.

या संगीतात प्रभाती आहेत त्याचप्रमाणे सायंकाळचीही प्रार्थना-गीते आहेत. त्यांना ' सायान्ह ' म्हटले आहे. असे एक गीत त्रैलोक्य-नाथ सान्याल यांचे आहे. (पृ. ९२). ते असे:

(पूखी, एकताला).

सत्यं शिव सुन्दर हरिरूप हृदिरंजन ।

अखंड अव्यय लीलारसमय परमात्मन ।

अजय अमर, अशोक अभय प्राणाराम करुणालय,
 जीवनाश्रय मृत्युंजय पुराणपुरुष भवभंजन,
 आकार-प्रकार-विकार रहित, ज्ञानप्रेम पुण्यगुणे विरचित
 अरुण मूरति हृदि-विलसित परम चैतन्य प्रियदर्शन ।
 देहि पदच्छाया दीन अकिंचने कर दया

पापी अधम अज्ञाने,

कंठ अवतीर्ण हओ कृपागुणे कथामृत प्राणरमण ।

या ब्राह्मसंगीताचे वैशिष्ट्य असे की बंगालमध्ये वैष्णव संगीत आणि देवीसंगीत असे दोन प्रकार प्रामुख्याने आहेत. शैव संगीतही आहे. परंतु चैतन्यांच्या काळापासून कृष्ण संप्रदाय फार फैलावला. रवीन्द्रनाथांनी यात वैष्णव पदावल्यांचे अनुकरण 'भानुसिंहेर पदावली' या गीतसंग्रहात केलेले आहे. रवीन्द्रनाथांच्या ब्राह्मगीतांचा तो पहिला आविष्कार होता. मात्र या गीतात अनेक ठिकाणी कृष्णाऐवजी परमात्मा, ईश्वर हा दयाघन नव्हे तर प्रियकरसमान बनवलेला आढळून येतो. 'हरि' हे नाव गाळून परमेश्वराची अन्य बिरुदे ऐसपैस वापरलेली आढळतात.

मला आठवते की पूर्वी मुंबईच्या प्रार्थना समाजातदेखील 'हरिचिया भक्ता, नाही भयार्चिता' हे अभंगवाक्य 'देवाचिया भक्ता, नाही भयार्चिता' असे भिंतीवर लिहिलेले होते.

बंगालमध्ये देवीपूजेचे माहात्म्य अपार आहे. प्रस्तुत ब्राह्मसंगीतात देखील 'माते'वरची, जगन्मातेवरची गीते आहेत. पण ती दुबळी आहेत. भारतात सर्वेश्वर विश्वंभर मानला गेला असला, सर्वेश्वरी, विश्वंभरी मानली गेली असली तरी ती सारी सगुण समूर्त दैवते आहेत आणि त्यांचे विशिष्ट संप्रदाय आहेत. परंतु ब्राह्मसमाजाने उपनिषद् प्रणित 'ब्रह्म' घेतले आणि त्याला सगुण ईश्वराच्या, द्वैतवाद्यांच्या उपाधी लावल्या. देव-देवतांची नावे गाळली. फक्त गुणवाचक विशेषणे कायम ठेवली.

तर सांगायचे कारण असे, की 'सत्यं शिवं सुंदरम्' हे ब्रीदवाक्य एकदा आपले म्हटल्यावर प्रत्यक्ष पूजाविधी नसल्यामुळे गीतविधान तेवढे राहिले आणि त्यात हे नवतत्त्व गोवण्यात आले. वरच्या गीतात 'हरिरूप' असा शब्द असला तरी तो केवळ छंदाच्या आवश्यकते-मुळे आलेला आहे. वैष्णवांचा हरी तो नव्हे. म्हणूनच देवाला या गीतात 'अरूप मुरति' असे म्हटले आहे.

परंतु वैष्णव-प्रथेची दाट छाया या गीतावर आहे आणि ती 'देहि पदच्छाया' या शब्दात आढळून येते. 'गीतगोविन्द' या काव्यातल्या 'देहि पदपल्लवमुदारम्' या उक्तीचा तो अनुवाद आहे. पण तितका प्रत्ययकारी किंवा उत्कट नव्हे. अरूप परमेश्वराच्या पावलांची सावली भक्त मागतो आहे. पदपल्लव मूर्ततिच शक्य असतात. कृपेची सावली इथे पायांच्या सावलीत आली आहे.

२

दुसरे गीत आराधना नावाचे सत्येन्द्रनाथ ठाकुराचे आहे. (पृ. ९३). ते रवीन्द्रनाथांचे वडील बंधू. ते असे :

तुमि ज्ञान, प्राण, तुमी सत्य, तुमि सुंदर,
तुमि मंगल, तुमि भेला भयार्णव,
तुमि आदि, तुमि अन्त, तुमि ज्योतिस्वरूप, तुमि सर्व्व
सुखदाता ।

तुमि नित्य, तुमि पुराण, तुमि परम, तुमि अमृतसम
तुमि अगम्य अपाय, प्रपंच विषयातीत अनादि अद्भुत
कारण,

तुमि सकलेर मूलाधार ।

औपनिषदिक पहिल्या गीतात ईश्वराला भारतीय परंपरेप्रमाणे पुराण-पुरुष म्हटले आहे. तर इथे त्याला पुराण म्हटले आहे. या गीतात सत्य, सुंदर यांच्या जोडीला शिव ऐवजी त्याच अर्थाचा मंगल

हा शब्द वापरला आहे.

रवीन्द्रनाथांच्या एका गीतात (पृ. १३२)

आनन्दलोके मंगलालोके विराज सत्य सुन्दर ।

असे म्हटलेले आढळते.

कीर्तन विभागात ६३५ या पृष्ठावर पुण्डरीकाक्ष मुखोपाध्याय यांचे एक कीर्तन आहे. ते असे :

सत्यं शिव सुन्दरम् रूप भाति हृदय मन्दिरे

निरखि निरखि अनुदिन (रूप) आमरा

डुबिवे रूपसागरे

ज्ञान अनंतरूपे पशिवे नाथ मम हृदे,

अवाक् हृदये अधीर मन शरण लईवे श्रीपदे

शान्तं शिव अद्वितीय राजराजचरणे,

विकाइव एइ प्राणसखा सकल

करिव जीवने; एमन अधिकार कोथा

पाव आर, स्वर्गतोज जीवने (सशरीरे)

कीर्तनात 'हरिबोल' 'हरिबोल' असे शब्द येतात. तर ब्राह्माच्या कीर्तनात 'ब्रह्मबोल' 'ब्रह्मबोल' असे शब्द येतात.

वैष्णवांच्या कीर्तनात भांगवत पुराणातले उद्गार कीर्तनाची पार्श्वभूमी भरून टाकतात. ते असे :

मद्भक्ता यत्र गायन्ति तत्र तिष्ठामि नारद ।

'नारदा जिथे माझे भक्त गातात तिथे मी उभा असतो.' या उद्गाराचीच वैष्णव-कीर्तनाला प्रत्यय येतो. हरि-बोलला अर्थ येतो. तो अर्थ 'ब्रह्मबोला' ला प्राप्त होत नाही. कारण ब्रह्माचा वाचक ओंकार असतो.

याचाच अनुवाद ब्रह्माराधनेत 'ओं सत्यं परं, परात्परं, ब्रह्म सनातन' या वाक्यात ब्राह्मजनांनी केलेला आढळतो. (पृ. ६०५)

प्रकरण चौथे

ज्योतिरिन्द्रनाथांचे कर्तृत्व

‘सत्यं शिवं सुन्दरम्’ या उक्तीचे कर्तृत्व ज्योतिरिन्द्रनाथ ठाकुर, रवीन्द्रनाथांचे वडीलबंधू यांचे असावे याबद्दल जे काही आधार आहेत त्यातला सर्वांत मोठा आधार म्हणजे व्हिक्टर कूझॅच्या du Vrai, du Beau et du Bien या पुस्तकाचा अनुवाद. या अनुवादाचे नाव ‘सत्य सुन्दर, मंगल’ असे आहे. (सत्यं, शिवं सुन्दरम्’ असे नाही.)

हे वाक्य मला प्रथम देवेन्द्रनाथांच्या ज्या प्रवचनात मिळाले ते प्रवचन मी शब्दशः भाषांतरून मागे दिलेलेच आहे. परंतु ज्योतिरिन्द्रनाथांनी विपुल लेखन केले असून त्यात ‘सत्यं, शिवं सुन्दरम्’ ही उक्ती आलेली असली पाहिजे. मला स्वतःला त्यांचे वाङ्मय उपलब्ध झाले नाही कारण कलकत्याला जाऊन ते पाहणे जमले नाही. परंतु ‘देश’ या बंगाली साप्ताहिकात जो लेख आलेला आहे त्यात ही उक्ती मूळ ज्योतिरिन्द्रनाथांची असे म्हटले आहे. त्यावरून या

उक्तीचे कर्तृत्व ज्योतिरिन्द्रनाथांचेच असले पाहिजे आणि देवेन्द्र-नाथांनी ती उचलली असावी असाही तर्क सयुक्तिक ठरतो. ब्राह्मो समाजाच्या उक्तीत तिचा अंतर्भाव व्हायला मात्र देवेन्द्रनाथच कारणीभूत झाले असावेत यात शंका नाही.

‘सत्यं शिवं सुन्दरम्’ चा उगम कूझंच्या उक्तीत असून तिचाच अनुवाद ज्योतिरिन्द्र आणि देवेन्द्रनाथानी भारतात दृढमूल केला हे मात्र सत्य आहे.

‘देश’ या बंगाली साप्ताहिकाच्या ४ जून १९७७ च्या अंकात ‘सत्यं शिवं सुन्दरम्’ वर ‘प्रवाद, प्रमाण ओ नीतिवाणी’ म्हणून एक समर्पक अग्रलेख आला आहे. संस्कृती आणि बोधवाक्ये यांच्यात एकात्मता असावी अशी सुरुवात करून लेखक लिहितो. ‘भारताचे राष्ट्रीय ब्रीदवाक्य किंवा बोधवाक्य (नीतिवाणी) ‘सत्यमेव जयते’ हे असून ती मुण्डकोपनिषदातली एक उक्ती आहे.

‘पण सत्यं शिवं सुन्दरम् ? आत्मिक प्रत्ययाचे हे वाक्य असून ईश्वराच्या महिम्याच्या व्यक्त स्वरूपाचा परिचय त्यात होतो असा विश्वास बाळगला जातो; पण हे वाक्य कुठल्या ज्ञान्याचे किंवा ज्ञानसाहित्यातले वाक्य म्हणून म्हणता येईल काय ? हा प्रश्न उपस्थित करायला कारण आहेच. पण तरीसुद्धा या वाक्याच्या महत्त्वाच्या बाबतीत दुसऱ्या कुठल्याही कुतूहलाचा संबंध येत नाही. खरे सांगायचे तर ‘सत्यं शिवं सुंदरम्’ या वाक्याला भारतीय पंडितांच्या किंवा सांस्कृतिकांच्या विचारात एवढी आदराची आणि व्यापक प्रतिष्ठा प्राप्त झाली आहे की या वाक्याचा मूलाधार काय किंवा ते कुठल्या राष्ट्रातले या बाबतीत कुठलेही कुतूहल कुणी दाखवले आहे असे आढळत नाही.

तसे पाहिले तर सेवासमितीचे^१ ब्रीदवाक्य आहे ‘सत्यं शिवं सुन्दरम्.’ भारतीय टेलिव्हिजन किंवा दूरदर्शनचेदेखील ब्रीदवाक्य

१. ही कुठली सेवासमिती हे कळत नाही.

तेच आहे—'सत्यं शिवं सुन्दरम्.' पण मग आपल्या समोर प्रश्न उभा राहतो तो हा की भारतीय ज्ञान-साहित्य म्हणून जी अकरा उपनिषदे आहेत त्यातल्या कुठल्या उपनिषदातली ही उक्ती आहे? कुठल्या वैदिक ऋषीच्या अनुभवाची ही वाणी? आणखीदेखील एक प्रश्न पुढे येतो तो असा की संस्कृत भाषेतल्या कुठल्या शास्त्रात किंवा साहित्यात असलेल्या कुठल्या अनुभवातली ही उक्ती आहे?

या प्रश्नाना समर्पक आणि खरे उत्तर द्यायचे झाल्यास ते असे की 'सत्यं शिवं सुन्दरम्' ही कुठल्याच भारतीय ऋषीची उक्ती नाही. महर्षी देवेन्द्रनाथ ठाकुर व्हिक्टर क्लूँ नावाच्या फ्रेंच दार्शनिकाचे ग्रंथ वाचीत असत. त्यांना ते आवडायचे. याच दार्शनिक क्लूँने ईश्वराचीच सत्य, शिव आणि सुन्दर अशी व्याख्या केली आहे.

ज्योतिरिन्द्रनाथ ठाकुर यानी एके ठिकाणी याचे मार्मिक समालोचन केले आहे. फ्रेंच भाषेत ज्या तीन शब्दांचा सहज वाच्यार्थ सत्य— शिव— सुंदर असा होतो. त्या तीन शब्दानाच ज्योतिरिन्द्रनाथानी 'सत्यं शिवं सुन्दरम्' असे म्हणून त्यांचे विवरण केले आहे. मुळात संस्कृत भाषेतली ही उक्ती नव्हे. पण ज्योतिरिन्द्रकृत 'सत्यं शिवं सुन्दरम्' कुठल्यातरी भारतीय ज्ञान्याची किंवा भारतीय दार्शनिक शास्त्रातली संस्कृत भाषेतली उक्ती आहे असा समज लोकात मात्र दृढमूल झाला.

बंकिमचन्द्रांचा 'वन्दे मातरम्' हा एक उज्ज्वल दृष्टांत आहे. संस्कृत व बंगाली मिसळून देश या मातेच्या वंदनाप्रीत्यर्थ तयार झालेली ही एक उक्ती आहे. ती राष्ट्रीय स्वातंत्र्य-संग्रामाचे एक स्लोगन किंवा घोषवाक्य बनले आणि तिचे प्रणामात रूपांतर झाले. याप्रमाणे देशप्रेमाला प्रेरणादायक उक्ती म्हणून आजही ती उक्ती प्रचलित आहे.

भारतीय नौदलासाठी जे ब्रीदवाक्य मान्य केले आहे ती ऋग्वेदा-
स...३

तल्या प्रार्थनेतली एक उक्ती आहे- 'शं नो वरुणः'- 'वरुण आमचे रक्षण करो.' भारतीय विमानदलासाठीदेखील अथर्ववेदातली एक उक्ती घेतली गेली आहे. ती अशी. 'नभःस्पृशां दीपम्' ('नभास स्पर्शिणाच्याचे वेट'). भारतीय युद्धनौका विक्रान्त आहे, त्याचे बोधवाक्य 'जयं सुम् युधिस्पृधा'- जो आमच्यावर आक्रमण करील त्याला आम्ही पराभूत करू'- या सर्व उक्ती भारतीय आहेत. भारतीय साहित्य आणि भारतीय चिंतनातल्या एकेका अनुभव-प्रत्ययाच्या ज्या उक्ती आहेत. त्या भारतीय जीवनातल्या वैचारिक क्षेत्रातल्या बोधोक्ति म्हणून प्रतिष्ठा पावल्या आहेत. भारतीय ऋषींच्या उक्तीच्या सारखीच प्रतिष्ठा आणि लोकप्रियता जिला लाभली आहे ती ही उक्ती आता भारतीय विचारधारेतलीच एक बोध-वाणी होऊन वसली आहे. उपनिषदात सत्यं आणि शिवं दोन्हीही जरूर आहेत. पण सुन्दरम् नाही. उपनिषदात आनन्दामध्येच सुन्दरा आहे असे आपण धरून चालतो. हे सोडल्यास देवतांच्या स्तवन-साहित्यात 'सुन्दरम्' येते. उदाहरणार्थ 'वन्दे गणेशं सुन्दरम्.' परंतु काही झाले तरी 'सुन्दरम्' ही गोष्ट फ्रेंच कूझं याने उच्चारलेल्या उक्तीचा केवळ अनुवाद आहे ही गोष्ट आज तरी भारतात संदेहातीत झाली आहे. तरीही तसे पाहिले तर 'सत्यं शिवं सुन्दरम्'च्या बाबतीत कुठलाही अनुचित आरडाओरडा करण्याचे काही कारण नाही. फक्त आपण एवढी जाणीव ठेवली पाहिजे की मुळात ही उक्ती एका विदेशी विचारवंताच्या अनुभवातून निघालेली उक्ती असली, तरी भारतीय विचार, स्वभाव व समजूत यांच्याशी या वाणीचे विलक्षण मिळतेजुळते आहे.

तेव्हा प्रारंभी 'राष्ट्रातल्या सांस्कृतिक जीवनातल्या किंवा साहित्यातल्या एखाद्या विशेषाची स्वाभाविक प्रमाण-क्रिया पाहिली तर कुठल्यातरी गोष्टीतले एखादे वाक्य किंवा विचारवंताच्या ग्रंथातले एखादे विचक्षण अर्थयुक्त वाक्य जनमानसाची पकड घेते

आणि मग त्यातून म्हणी तयार होतात. साहित्य विश्वातून व्यवहारात जी बोधवाक्ये येतात ती सांस्कृतिक मनाची स्वाभाविक ज्ञानप्रवण वृत्तीच असते. ' असे म्हणणाऱ्या संपादकांनी ' सत्यं शिवं सुन्दरम् ' ला-देखील उदार मनाने मान्यता दिली आहे.

ज्योतिरिन्द्रनाथांच्या अनुवादाची ' झोरेक्स ' प्रत मी नुकतीच कलकत्याच्या नॅशनल लायब्ररीतून मागवली. त्यात हा अनुवाद केव्हा प्रसिद्ध झाला, कुणी प्रकाशित केला याबद्दल उल्लेख नाही.

अनुवाद संपूर्ण असून तो मूळ फ्रेंचवरून केलेला आहे. इंग्रजी भाषांतराचे नाव त्यात नाही. भाषांतराची पृष्ठसंख्या ३६९ आहे. सत्य, सुन्दर आणि मडगल असे त्याचे तीन खंड आहेत.

या अनुवादाला ज्योतिरिन्द्रनाथानी ' अवतरणिका ' म्हणून प्रस्तावना जोडलेली आहे. तिच्यात कूझॅचे चरित्र आणि त्याच्या ग्रंथांचे संक्षिप्त ' विवरण ' आहे. कूझॅचा हा परिचय अगर त्याच्या ग्रंथांचे विवेचन कुठल्या फ्रेंच अगर इंग्रजी ग्रंथांवरून घेतले आहे, त्याचा उल्लेख ज्योतिरिन्द्रनाथानी केलेला नाही.

प्रस्तावनेत कूझॅ यांनी जर्मन भाषा शिकून कांट, जाकोबी व शिलर यांच्या ग्रंथांचे परिशीलन केल्याचा उल्लेख ज्योतिरिन्द्रनाथानी केला आहे. ' सत्य सुन्दर मडगल ' ही कूझॅ यांची सर्वोत्कृष्ट कृती आहे असे ज्योतिरिन्द्र म्हणतात. कूझॅ यांनी लोकांच्यामध्ये तत्त्वज्ञानविषयक चर्चा व तत्त्वज्ञानाचा इतिहास यांविषयी गोडी उत्पन्न केली असेही ते म्हणतात. आयुष्याच्या अखेरच्या काळी ते एका खोलीत अत्यंत साधेपणाने राहात. त्या खोलीत त्यांचा समृद्ध ग्रंथसंग्रह होता हे ज्योतिरिन्द्रनाथ आवर्जून सांगतात.

आनन्दबाजार पत्रिकेतले संपादकीय :

' आनन्दबाजार पत्रिके ' च्या २ जानेवारी १९७८ च्या अंकातले संपादकीय ' कथेकरि विख्यात विभ्रान्ति ' - काही प्रसिद्ध भ्रम- हे

शीर्षक असलेले आहे. त्यात तीन समज अगर गैरसमजांचा उलगडा केलेला आहे.

पहिला समज असा की, धारापुरीतली त्रिमूर्ती ब्रह्मा, विष्णू व शिव यांची आहे. भल्या भल्या शिक्षितांचा हा समज आहे. पण वास्तव सत्य असे की ही तीन मुखे एकट्या शिवाचीच आहेत. परंतु मूळचा ग्रह इतका बलवत्तर की हे नवे सत्य मानायला कुणीच तयार नाही.

दुसरा समज ग्वाल्हेर भागातल्या 'सासबहू'च्या- सासुमुनेच्या- मंदिराचे. वास्तविक हे मंदिर सहस्रबाहूचे आहे. पण लोकप्रवादात सासबहू हे मतच रूढल्याने सहस्रबाहूला कोण विचारतो ?

एवढे सांगून संपादक तिसरे उदाहरण 'सत्यं शिवं सुन्दरम्' चे देतात. ते म्हणतात, 'पहिल्या दोन उदाहरणात सामान्य जनांचीच धारणा येते. पण सत्यं शिवं सुन्दरम्' च्या बाबतीत शिकलेल्यांचाच अपसमज आहे. सामान्यतः या उक्तीत ईश्वरस्वरूपाचेच वर्णन असून ते उपनिषदातले एखादे वचन आहे असे मानले जाते. भारतीय प्राचीन ज्ञानी पुरुषाचीच ती वाणी आहे असाच समज प्रचलित आहे. पण ही उक्ती खरं पाहिले तर विदेशी प्राण्याची आहे. हा परदेशी माणूस फ्रेंच तत्वज्ञ असून त्याचे नाव कूझँ आहे. श्री. ज्योतिरिन्द्र-नाथानी त्याच्या निबंधांचा अनुवाद, 'सत्य, सुन्दर ओ मङ्गल' या नावाने केला. ब्राह्म समाजाच्या प्रार्थनात 'सत्यं शिवं सुन्दरम्' आल्यामुळे त्याला एक भाषिक सौष्ठव प्राप्त होऊन सुरेख प्रचाराचा लाभ झाला असावा. या उक्तीचे तथ्य असे की ती कुठल्याही भारतीय ज्ञानी माणसाची उक्ती नाही. ती प्रख्यात असली आणि तिला श्रद्धा प्राप्त झाली असली, तरी संस्कृतीच्या तथ्याचे रक्षण करण्यासाठी या भ्रमाचे संशोधन अवश्य व्हायला हवे.'

चौथ्या प्रकरणाचे परिशिष्ट

द्विजेन्द्रनाथ ठाकुर व सत्यं शिवं सुन्दरम्

द्विजेन्द्रनाथ ठाकुर हे रवीन्द्रनाथांचे ज्येष्ठ बंधू. देवेन्द्रनाथांप्रमाणे यांनाही महर्षी हे बिरुद प्राप्त झालेले. सत्यं शिवं सुन्दरंचा प्रभाव त्याच्यावर कसा पडला होता हे त्यांच्या 'स्वप्नप्रयाण' या महाकाव्यात दिसते. या महाकाव्यात डान्टेच्या इन्फर्नोचे, स्पेन्सरच्या फेअरी क्वीनचे आणि मिल्टनच्या 'पिल्ग्रिम प्रोग्रेस'चे मिश्रण आढळते. त्यात सत्य हा पुरुष असून तो मंगला या सुंदरीशी लग्न करतो असे दाखवले आहे. सुंदर व मंगल ही विशेषणे त्याने मुक्तीला लावली आहेत. 'शिव'ला 'मंगल' केले आहे.

कूझॅच्या पुस्तकात 'सुंदर'वरच्या विभागात हॉटॅंटाट व्हीनस आणि मेडिसींची व्हीनस ऊर्फ सौंदर्यदेवता सारख्याच मानायला हव्यात असे उदाहरण देऊन सौंदर्याच्या भिन्न अभिरुचींची चर्चा केली आहे. द्विजेन्द्रनाथांनी कूझॅचा उल्लेख केलेला नसला तरी त्याच्या मत-प्रणालीचा त्यांना परिचय होता हे खालील उताऱ्यावरून दिसून येईल.

हा उतारा सुधाकांत रायचौधुरी यांच्या 'द्विजेन्द्रनाथ ठाकुर' (कलकत्ता, १९६९) या पुस्तकातला आहे. (पृ ४६-४८)

या उताऱ्याचा सारांश असा: एखादी स्त्री एखाद्याला सुंदर वाटते. दुसऱ्याला ती तशी वाटत नाही. एकाला जी स्त्री परमसुंदरी वाटते ती अनेकाना कुरूपसुद्धा वाटते. जी एकाला कुरूप वाटते ती अनेकांना सुंदर वाटते. या सौंदर्याची व्याख्या करणे सोपे काम नाही... आपल्या दृष्टीने सुंदरीचे डोळे परवराच्या फळासारखे टपोर आणि काळे. तर युरोपातल्या सुंदरीचे निळे डोळे आणि विविध रंगच्छटा असलेले केस आपल्याला नसले तरी युरोपियन तरुणाला खास मोहवतात. चिनी सुंदरीच्या चेहऱ्याची घडण तर आमच्या सुंदरीहून वेगळी असते. पण ती चिनी युवकाला सुंदरच वाटते. या सुंदरींवर तर किती चिनी कवीनी काव्ये लिहिली आहेत. फुलांचेच पाहा ना. गुलाब, तगर, चाफा, ही सुंदर फुले आहेत. त्यांना काव्यात स्थानही मिळाले आहे. पण झेंडूचे फूल आणि चिंचेचे फूल, शेवग्याचे फूल, हातग्याचे फूल यावर कुठलाही कवी कविता लिहू शकला नाही. एक गोष्ट खरी आहे की ज्या सगळ्या फुलांचे सौंदर्य काव्यात वर्णन केलेले असते; त्या फुलांच्या सौंदर्याने सारेच काही मुग्ध होत नाहीत. तरीही कवी या फुलांच्या सौंदर्याचे गुणगान करीत असतात. याचे कारण आमच्या मते हेच आहे की या फुलांच्या सौंदर्याची गोष्ट ऐकून ऐकून त्यांच्या मनात रुजलेली असते. काव्ये वाचता वाचता एक काल्पनिक धारणा ते स्वतःचीच धारणा आहे असे समजून चालतात. ही धारणा त्यांच्या मनात दृढमूल होऊन बसलेली असते. या धारणेला अनुसरणारे श्वेत कमळात जे सौंदर्य अनेकाना दिसते त्यांना गुलाबी रंगाच्या कमळाच्या फुलाचे वर्णन आवडत नाही... त्यावरून असे वाटते की काही लोकांच्या दृष्टीला आणि मनाला काही तऱ्हेच्या फुलांचेच सौंदर्य आवडते. या फुलांच्या राज्यात सौंदर्याचा कुठलाच स्टॅण्डर्ड (दंडक) नाही. जो स्टॅण्डर्ड असतो तो केवळ प्रचलित मताचाच

आश्रय करून असतो. व्यक्तिगत अभिरुची याच स्टँडर्डच्या परंपरेचे अजाणता ग्रहण करीत असते. याला अपवाद प्रत्येकाच्या स्वतःच्या सौंदर्यविषयक बुद्धीचा. म्हणून काही जणांना सफेद कमळ गुलाबी कमळाहून अधिक आवडते. तर काही जणांना जाईजूई, निशिगंध मोगरा यांच्याहून शेंडूचे फूल अधिक आवडते.'

विभाग दुसरा

VICTOR COUSIN

विह्वतोर कूझें

Du Vrai Du Beau et Du Bien

सत्य, सुंदर आणि शिव,
The True, The Beautiful & The Good

Translated in English by

G. W. Wight

Newyork 1861

लेखकाची प्रस्तावना

ही प्रस्तावना म्हणजे सुरुवातीचे व्याख्यान आहे. ही प्रस्तावना धरून एकंदर अठरा व्याख्याने होतात.

या उपोद्घातात कूझं म्हणतात की सत्य, सुंदर आणि शिव (किंवा सत्) या तीन शीर्षकांखाली जे आपण सर्व तत्वज्ञानांच्या अग्रभागी मानतो ते मानसशास्त्र, सौंदर्यशास्त्र, नीतिशास्त्र, स्वाभाविक न्याय आणि सार्वजनिक न्याय यांचा विचार करतो.

अध्यात्म हे तत्वज्ञानाचे उद्दिष्ट असते. या विश्वाच्या सर्व सीमांपलीकडे ईश्वर असतो. त्यानेच मानवाला उत्पन्न केलेले असते; अतिशय उत्तम उद्दिष्टासाठी घडवलेले असते. आणि मानव आपल्या नियतीच्या वाटेवर चालत असताना तो त्याचा कधीही त्याग करित नाही. हे तत्वज्ञान सर्व सत्कारणांच्या बुडाशी असते. या तत्वज्ञानात धार्मिक भावनेचे पोषण येते. कलेला पाठिंबा येतो. न्यायाचा तो आधार आहे. ढोंगी माणसाच्या क्लृप्त्या आणि जुलूम यांचा ते धिक्कार करते. माणसांना ते स्वतःबद्दल आदर बाळगायला आणि स्वतःचे मोल गणायला शिकवते. मानवी समाजाला ते संघराज्याकडे नेते. सर्व उदार आत्म्याचे स्वप्न हेच आहे की युरोपात या काळी हे संघराज्य

घटनात्मक राजेशाहीने (constitutional monarchy) प्राप्त व्हावे.

जर तुम्हाला स्वतंत्रतेबद्दल आणि तुमच्या देशाबद्दल प्रेम असेल तर ज्यानी जी स्वतंत्रता व देश यांचा नाश केला त्यांच्या पासून दूर राहा. जे तत्वज्ञान तुम्हाला जडवाद आणि निरीश्वरवाद एक नवा सिद्धांत म्हणून शिकवते त्याच्या पासून लांब राहा. थोर माणसे आणि महान वस्तूना पूज्य माना.

जे उत्तेजक वाङ्मय कधी अतिशय असंस्कृत आणि कधी अतिशय सुसंस्कृत असते, जे मानवी स्वभावाच्या दौर्बल्याचे आणि दुःखाचे चित्रण करते आणि केवळ कल्पनाशक्ती आणि इंद्रियसंवेदनांचेच आवाहन करते; जे आत्म्याशी संवाद करित नाही, विचारशक्ती जागृत करित नाही त्या वाङ्मयावर बहिष्कार टाका.

विह्वतोर कूझ

जीवन व कार्य

विह्वतोर कूझ (Victor Cousin) हे आधुनिक युरोपीय तत्वज्ञानातल्या Systematic eclecticism या ज्ञानशाखेचे प्रवर्तक. हे फ्रेंच असून त्यांचा जन्म १७९२ साली अठ्ठावीस नोव्हेंबरला पॅरिस शहरी झाला. त्यांचे शिक्षण लायसे शार्लमान्य (Lyce'e Charlemagne) आणि एकोल नोर्माल (Ecole Normale) या दोन विद्यालयात झाले. त्यांनी तिथे अतुल नैपुण्य संपादन केले.

तत्वज्ञानाकडे ते लारोमिग्विएर (Laromiguiere) यांच्यामुळे वळले. लारोमिग्विएर हे सुप्रसिद्ध तत्वज्ञ लॉक (Locke) व कोंदिलाक (Condillac) यांचे शिष्य होते. पण पुढे कूझ यांना १८१५ साली फॅकल्टी ऑफ लेटर्स (Facultie de Lettre) या विभागात प्राध्यापक रोयेर-कोलार्द (Royer-Callard) यांच्या हाताखाली काम करण्याची संधी मिळाली. त्या वेळी त्यांनी अठराव्या शतकातल्या शारीर संवेदनावादी (Sensualistic) तत्वज्ञानावरची प्रतिक्रिया उघड व्यक्त करण्यास सुरुवात केली. अठराव्या शतकातल्या

कामुक वाङ्मयाचाही त्यानी धिक्कार केला. आपल्या प्रमुखाच्या पावलावर पाऊल टाकून त्यानी स्कॉटिश आधिभौतिकीच्या (metaphysics) सिद्धांताचा उद्घोष केला. परंतु यातही आधीच्या पूर्वसूरीपेक्षा त्यांनी फार मोठी चमक दाखवली.

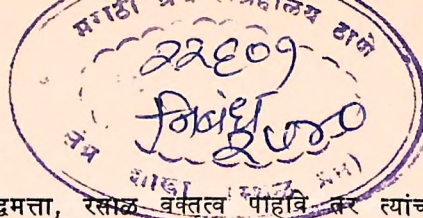
१८१७ साली कूझॅ जर्मनीला गेले. तिथल्या चिंतनशील परंतु दोलायमान (Speculative) तत्वज्ञान-प्रणालींची ओळख त्यांना अगोदरच झाली होती. त्यामुळे आता त्यानी कांत (Kant) याकोबी (Jacobi), फिस्टे (fichte) शॅलिंग (Schelling) आणि हेगेल (Hegel) यांचा अभ्यास एकाग्रतेने सुरू केला.

कूझॅ हे लिबरल मताचे असल्यामुळे १८२१ साली त्यांना आपल्या नोकरीला मुकावे लागले. १८२४-२५ साली ते जर्मनीला दुसऱ्यांदा गेले तेव्हा त्याच्या राजकीय मतांसाठी त्यांना ड्रेसडेन इथे अटक करून बर्लिनला नेण्यात आले आणि तिथे त्यांना सहा महिने अडकवून ठेवण्यात आले. या संधीचा फायदा घेऊन त्यानी त्या अवधीत हेगेलच्या तत्वज्ञानाचा कसून अभ्यास केला.

फ्रान्सला परत आल्यावर त्यानी तिथला राजा दहावा लुई याच्या प्रतिगामी धोरणाविरुद्ध उघड पवित्रा घेतला. १८२७ मध्ये सोरबोन इथे फॅकल्टी द लेत्र या विभागात त्यांना त्यांची पहिली जागा पुन्हा मिळाली. १८२० ते १८२७ या कालावधीत त्यानी प्रोक्लस (Proclus) व देकार्त (Descartes) यांच्या ग्रंथांचे संपादन करून ते प्रसिद्ध केले. प्लेटोच्या (Plato) त्यांनी केलेल्या भाषांतराचा काही भागही या काळी त्यानी प्रसिद्ध केला.

कूझॅच्या व्याख्यानाला बेसुमार गर्दी होत असे आणि श्रोतृवृंद अत्यंत शांतपणे पण जीव ओतून त्याची भाषणे ऐकत असे. त्यांचे वक्तृत्व अद्यापहि मोठी ऐतिहासिक बाब समजली जाते.

कूझॅ यांच्या कृती नैतिक भावनेने परिपूर्ण असत. त्यांचे सिद्धांत नवे, घट असले तरी तात्कालिक परिस्थितीला धरून असत. फ्रान्स

सत्यं शिवं सुन्दरम्

५१

देशाची अतुल बुद्धिमत्ता, रसाल वक्तृत्व पाहिले तर त्यांच्याच भाषणात, अशी स्थिती होती. त्यांची भाषा सुंदर होती. शैली अनुपम आणि सोपी होती. इतिहास व तत्वज्ञान यातल्या घटना एकजीव करून सांगण्याचे त्यांचे कसब अपूर्व होते. पॅरिसमधले त्या काळी सर्वांत मातबर विचारवंत म्हणून त्यांचा लौकिक होता. इतकी त्यांची मते प्रभावी होती.

१८३० च्या क्रांतीनंतर त्यांचा मित्र ग्विझो (Goizot) पंतप्रधान झाला त्यावेळी कूझांना त्याने कौन्सिल ऑफ पब्लिक इंस्ट्रक्शनचे (शिक्षण समितीचे) सदस्य करून घेतले. १८३२ मध्ये ते फ्रान्सचे पिअर (Peer) म्हणजे उमराव झाले. पुढे एकोल नोर्मालचे ते संचालक झाले. प्राथमिक शिक्षणात मोठ्या चातुर्याने आणि कसोशीने त्यांनी संघटन आणले. त्यांचे हे यश घवघवित होते.

१८४० मध्ये ते अकादमी दे सिआन्स मोराल ए पोलिटिक (Akademie des Sciences, Morales et Politigue) या संस्थेचे सदस्य व त्याच साली शिक्षणमंत्री झाले.

१८४८ सालच्या राज्यक्रांतीत ते त्या क्रांतीचे शत्रू नसून मित्रच होते असे आढळून येते. त्यांनी काव्हएन्याक (Cavaignac) इथल्या सरकारला मदत केली होती. १८४९ साली ते सार्वजनिक जीवनातून निवृत्त झाले. तरी पण त्यांचे लेखन व व्याख्याने चालूच होती. या निवृत्त काळात सोरबोन (Sorbonne) इथे आपल्या खोल्यात ते राहात. कॅन्ने (Cannes) इथे १३ जानेवारी १८६७ या दिवशी त्यांचे निधन झाले.

जूल्स सायमन यांनी व्हिक्टोर कूझेंचे चरित्र (Victor cousin London 1888) लिहिले आहे. त्यात ते म्हणतात की 'एक्लेक्टिसिझम' ऊर्फ संकलनवादी संप्रदायाचा फ्रान्सच्या विद्यापीठातला प्रतिनिधी, त्याचप्रमाणे तत्त्वज्ञ, राजकारणी आणि लेखक म्हणून कुँझेंची बरोबरी करणारा त्यांच्याकाळी अन्य कुणीही नव्हता. जगात असे कित्येक

पुरुष होऊन जातात की जिवंतपणी ते खूप गाजतात. परंतु नंतरच्या काळात त्यांची नावनिशाणी देखील राहात नाही. कुँझेंचे तसे नव्हते त्यांच्या उत्कृष्ट कृतींमुळे त्यांचे नाव अमर झाले आहे. (पृ. ८, ९)

पुढे ते म्हणतात की १८४८ च्या क्रांतीच्या त्या सरत्या सायंकाळी सर्व आवाज मृतप्राय झालेले असताना कूँझेंचा आवाज उठलेला मला आठवतो. त्यांनी तत्त्वज्ञानीय आणि धार्मिक प्रश्न उपस्थित केले. 'पुढे या' (Come forward) असे ते मला म्हणाले. 'आपण पुढे आलंच पाहिजे. पुढे येण्याची नितांत आवश्यकता मला वाटते आहे.' आवश्यकता आहे' हे शब्द ते अशा 'पुढे येण्याची आवेशात बोलले की जणू एकाद्या राजाने 'आम्ही करणारच' असे सांगावे. (पृ. ९)

कूँझेंची कौटुंबिक हकिगत जवळजवळ नाहीच. सायमन यांच्या म्हणण्याप्रमाणे त्यांचे वडील जव्हेरी होते. पण त्यांचे इतर चरित्रकार ते घड्याळी होते असे म्हणतात. सायमन यांचे म्हणणे असे की ते फिरस्ते जवाहिरे होते. त्यामुळे घड्याळ करणारांच्या दुकानात त्यांनी काम केले असावे. कूँझेंची आई धुलाईचे काम करीत असे. पण एकूण कुटुंब दरिद्रीच होते. कुटुंबाचे कुठलेच पाश त्यांना नव्हते. कुठल्याही स्त्रीशी त्यांचा दुरान्वयानेही संबंध आला नाही असे सायमन सांगतात.

सायमन हे त्यांचे शिष्यच होते. त्यांनी त्यांच्या बारीक सारिक वैचारिक क्रिया-प्रतिक्रियाही नोंदून ठेवल्या आहेत. कूँझें यांचा स्वभाव घायकुता होता. दम कसा तो त्यांना माहीतच नव्हता. 'पुढे जायचे' एवढेच त्यांना माहीत होते.

कॉलेजातले त्यांचे पहिले गुरू रोय्ेर कोलार्द व द बिरां (de Biran) हे होते. पण कोलार्दपेक्षा कुँझेंची झेप व वक्तृत्व शक्ती अधिक मोठी असल्यामुळे त्यांनी त्यांना मागे टाकले. पुढे या दोघां तत्त्वज्ञांचे विचार पटेनासे होऊन त्यांनी जर्मनीला गेल्यावर हेगेल यांचे विचार पटल्यामुळे त्यांच्याशी मैत्री केली. तरी पण हेगेलपेक्षा (Hegel)

त्याचे प्रेम शेलिंग (schelling) या माणसावर व तत्वज्ञावर बसले. हेगेलशी त्यांचे मतभेद अनेकदा झाले. आणि त्यांनी शेलिंगला उचलून धरले. तरीही मनातून त्याचे प्रेम हेगेलवरच अधिक होते. (पृ. २१).

१८३० च्या क्रांतीच्या वेळी ते क्रांतीवर त्या काळास न जमणारे असे बोलत राहिले. त्यांच्या जवळ भडकलेल्या आणि स्वातंत्र्यप्रेमी उदारमतवादी (liberal) तरुणांचा घोळका असायचा. ते तरुण त्यांच्या भाषणावर मोहून जायचे. पण परिणामी त्यांना आपल्या कॉलेजातल्या नोकरीला मुकावे लागले. कूझॅ यानी आपण स्वातंत्र्याचे (liberty) भक्त आहोत असे त्या स्वातंत्र्यपिपासू जमावासमोर उघड सांगितले. १८३० चा क्रांती सुदैवाने थांबली. तरी पण त्यावेळी त्यांचे अध्यापन बंद झाले ते झालेच. (पृ. २९)

१८४८ च्या क्रांतीने कूझॅचा संपूर्ण फडशा उडवला. १८३० ची क्रांती सुदैवाने शमली असली तरी १८४८ च्या क्रांतीचे स्वरूप अधिक उग्र होते. तिने एक राजवंश समूळ उखडला. एवढेच नाही तर राजेशाही पद्धतीचा अंत घडवून आणला. सर्व समाज-पद्धतीलाच या क्रांतीने हादरा दिला. रॉयल कौन्सिल आता नष्ट झाले होते. आता कूझॅ यांचा विश्वविद्यालयाशी जो काही संबंध राहिला तो केवळ फॅकल्टे दे लेत्र (Faculte de Lertre) या संस्थेतले व्याख्याते म्हणून. तिथून त्यांना १८५१ साली निवृत्त करण्यात आले. फक्त राहायची जागा मात्र काढून घेण्यात आली नाही. अखेरपर्यंत आपले लेखन ते तिथे करीत होते. (पृ. ३३).

‘ Du vrai, Du Beau et du Bien ’ (The True, the Beautiful, the Good)

या पुस्तकावर टीका करताना सायमन म्हणतात की ‘ कूझॅ यांच्याशी एका मुद्याविषयी माझा मतभेद आहे. तो मुद्दा म्हणजे ते यशाचे

उद्गान करतात आणि यश आवश्यक अशा व्यक्तीशी निगडित आहे ही त्यांची उपपत्ती मला ती पटत नाही. कारण मग कर्तव्याचा जो सिद्धांत (doctrine) आहे त्याच्याशी यश कसे जुळवता येते ? कर्तव्याची सांगड तर बहुशः त्यागाशीच पडते. त्यांत यशाचे वावडेच असते. तेव्हा यश आणि बळजोरी (force) यांची फारकत कशी करायची (पृ. ६४)'

पुढे ते म्हणतात की 'आपण ज्या वेळी न्याय (right) आणि कर्तव्य यांची परम अधिसत्ता (Sovereignty) बाजूला टाकतो तेव्हा दैवी न्यायाचे (Divine justice) हे दोन मानवी आविष्कार असल्यामुळे आपली नीती द्विधा होते. नीतिचांचल्यात आपण अडकतो.' (पृ. ६५)

या बाबतीत सायमन पुढे म्हणतात की कर्तव्याची निष्ठा जोपासणारा 'कूझ' हा तोच माणूस आता घातक भाषा बोलू लागला आहे. तो म्हणतो की 'आपल्या वीरपुरुषांना आपण क्षमा केली पाहिजे. कारण महात्मतेची थोरवीची (greatness) पायरी तेच असतात. हे वीरपुरुष वॉटरलूत पराजित झाले नाहीत.' याला सायमन असे उत्तर देतात की 'वॉटरलूत संपूर्ण पराभूत होऊन नाहीसा झालेला एकजण आहे. तो म्हणजे नेपोलियन.'

पुढे कूझ यांच्या मत-सिद्धांताचे विश्लेषण करताना सायमन म्हणतात की कूझ यांच्या मत-सिद्धांतात अनेक सत्ये आहेत पण त्यापेक्षाही भ्रामक कल्पना (fancies) अधिक आहेत. (पृ. ५२).

कूझ यांचे विचार व व्यक्तिमत्त्व विरोधाभासांनी भरलेले होते. हे सांगून सिमाँ जाने (Janet) या कूझच्या परम शिष्याने त्यांच्या-विषयी काढलेले उद्गार उद्धृत केले आहेत. जाने यानी 'Du vrai du Beau et du Bien' हे पुस्तक लिहिण्यात त्यांना मदत केली होती. कूझ यांच्याबद्दल अतिशय आदर असूनही त्यांच्यावर टीका करायला जाने कचरले नाहीत. जाने म्हणतात की 'कूझ यांना

सतत अध्यात्म-ज्वराने (metaphysical fever) पछाडले होते. १८१५ ते १८३० पर्यंत त्या ज्वराने सतत त्यांचा पिच्छा पुरवला.'

सिमां म्हणतात 'या काळात त्यांनी विपुल अभ्यासात्मक साहित्य निर्माण केले. अध्यात्मवादी म्हणून त्यांना उज्वल कीर्ती प्राप्त झाली. परंतु १८३० साली जेव्हा देशाच्या सरकारी कारभारात त्यांनी लक्ष घातले तेव्हा हा ज्वर उतरला होता. (पृ. ७२)

कूझ यांच्याबद्दल चेंबर्स एन्सायक्लोपीडियामध्ये (१९०४) जो मजकूर आला आहे, तो अजून ध्यानात घेण्याजोगा आहे. तो असा: कूझचे तत्वज्ञान संकलनवाद हे असले तरी ते केवळ एकत्रीकरणात्मक आहे असे नाही. त्यात सत्याचा एक विशिष्ट दृष्टिकोण आहे. त्यात निरीक्षणाची एक विवक्षित पद्धती आहे. आणि त्यात इंडक्शन (induction) आहे. त्याच्या प्रणालीत मानसशास्त्र, आंटांलजी (ontology) यांचा समावेश असून तत्वज्ञानाचा संकलनवादी इतिहास आहे. त्यांच्या मानसशास्त्रीय निरीक्षणात तीन महत्त्वाच्या बाबी आढळून येतात. (sensitivity) कार्यव्यापृतता (activity) किंवा स्वातंत्र्य (liberty) आणि तर्क. इथे तर्क हा व्यक्तिनिरपेक्ष आहे. कूझ बहुदेवत्वाचा (Pantheism) निषेध करतात. परंतु ते स्वतः बहुदेवत्ववादी होते असा आरोप त्यांच्यावर नेहमी केला जातो. त्याचप्रमाणे (sensationalism), आदर्शवाद (idealism), संशयवाद (scepticism) आणि रहस्यवाद (mysticism) या परस्पर विरोधी प्रणालींवर टीका करताना कूझ त्यांना अपूर्ण म्हणतात. असत्य (false) समजत नाहीत. त्यांच्यामते त्या प्रत्येक प्रणालीत दृश्य रूप (phenomena) आणि कल्पना (ideas) यांच्या खऱ्या व्यवस्थचा (order) आविष्कार आढळून येतो. कूझ यांच्या प्रभावामुळ फ्रान्समध्ये तत्वज्ञानाच्या अभ्यासाला पुनर्जीवन मिळाले. कूझ यांच्या विचारसरणीने काही प्रमाणात प्रभावित झालेल्या त्यांच्या शिष्यात जूफ्रो (Jouffroy) रेमुसा (Remusat)

बार्थेलेमी साँ हिलेयर (Barthelemy Saint Hilaire), ज्यूल्स सायमन (Jules Siman) आणि जाने (Janet) यांची गणना होते. Chambers Encyclopaedia, vol III. P. 528)

कूझँ यांच्या महत्त्वाच्या कृतींची यादी अशी :

Fragmens philosophique (1826).

Cours de L'histoire de la Philosophic (1827).

Cours de la Philosophic Moderne (1841).

Cours de la Philosophic Morale'au XIII Siecle (184041).

Lecon de Philosophie Sur kant 1842.

Etudes Sur les Femme et La Societe (1853).

Du Vrai, du Beau et du Bien (1854; 23rd edition. I881).

कूँ यंकी वुखुतने

पहिले प्रास्ताविक व्याख्यान

एकोणिसाव्या शतकातले तत्त्वज्ञान

हे व्याख्यानात १८१७ च्या डिसेंबर महिन्यात दिले होते.

अठराव्या शतकाने वादळे निर्माण केली. हे शतक टीकेचे शतक होते. विनाशाचे होते. एकोणिसावे शतक बौद्धिक पुनरावर्तनाचा काळ ठरायला हवे.

सर्वकाळातले तत्त्वज्ञान जडवाद आणि निरीश्वरवाद यांच्याकडे जगाची नवनिर्मिती करणारे सिद्धांत यांच्याकडे वळले. हे वाद जुने नष्ट करतात हे खरे आहे. पण ते पुनर्निर्मिती करीत नाहीत. जे उथळ प्राणी स्वतःला गाढे विचारवंत समजतात. कारण व्होल्तेर नंतर त्यांना ख्रिस्ती धर्मात अडचणी आढळून आल्या, त्यांचे म्हणणे बिलकूल ऐकू नका. बायबलमध्ये जो धर्म सांगितला आहे त्यालाच तुमची कोवळी श्रद्धा तुम्ही वहा. आणि हे लक्षात ठेवा की फ्रान्समध्ये लोकशाही नेहमीच स्वतंत्रतेला पायदळी तुडवील आणि सर्वच अव्यवस्था निर्माण करील. या अव्यवस्थेचे पर्यवसान तानाशाहीत होईल. म्हणून नेहमी नेमस्त स्वतंत्रता मागा. आणि आत्म्याची

प्रवळ शक्ती जी इच्छाशक्ती आहे तिच्यावर भरवसा ठेवा. धनापुढे वाकू नका. कायद्यापुढे वाकायची सवय ठेवा. आदराची थोर भावना सदैव बाळगा.

व्याख्यान पहिले

पहिल्या व्याख्यानात वैश्विक (universal) आणि आवश्यक (necessary) तत्त्वांविषयी चर्चा आहे.

कृष्ण म्हणतात की “हल्लीच्या जगात, म्हणजे एकोणिसाव्या शतकात, माणसांना दोन गरजा फार निकडीच्या वाटतात.

१) पहिली गरज म्हणजे शाश्वत तत्त्वांची आवश्यकता. ही निरंतर तत्त्वे स्थळ व काळ यांच्यावर अवलंबून नसतात. तरीही मानवी मन त्या तत्त्वांवर विश्वासून असते. विज्ञानाची हीच गरज असते. प्लेटो म्हणतात त्याप्रमाणे क्षणिकाचे विज्ञान होऊ शकत नाही.

२) दुबळ्या, भंगुर आणि फोल तत्त्वांना आपण फशी पडतो. या तत्त्वात अमूर्त विचारांचा पण समावेश होतो. हे विचार लक्षणीय असतात. उपयुक्त असतात. परंतु ते मूलतः कृत्रिम असतात. त्यांना जीवन आणि वास्तव यांवर अवलंबून राहावे लागते. त्यांना अनुभवाची गरज लागते. या प्रायोगिक पद्धतीवरच, आनुभविक पद्धतीवरच भौतिक शास्त्रांची उभारणी झालेली असते. त्यामुळे त्यांना लोकप्रियता मिळते.

निरीक्षण आणि तर्क यांची सांगड घालायची, परंतु विज्ञानाचे जे ध्येय असते त्याला मुकायचे नाही. एवढेच नव्हे तर ते ध्येय अनुभवाच्या सरणीने प्राप्त करून घ्यायचे हीच तत्त्वज्ञानाची मोठी समस्या आहे.

गेल्या दोन वर्षांतल्या स्मृती चाळल्या तर आपल्याला असे

आढळून येते, की पराकाष्ठेची प्रायोगिक किंवा आनुभविक पद्धत अंमलात आणून देखील सरसकट सर्व माणसात, बुद्धिवंतात त्याच-प्रमाणे बुद्धिहीनात देखील असे विचार, असा विश्वास, अशी तत्त्वे, अशा कल्पना दिसून येतात की ज्यांना पराकाष्ठेचा संशयवादी सुद्धा नाकारू शकणार नाही. हे विचार, ही तत्त्वे वगैरे सर्वसामान्य अनुभवात प्रतीत होतात. तरीही अनुभवाने सीमित होण्याऐवजी त्या अनुभवापलीकडे ती जातात आणि त्यांचे नियमन करतात. म्हणजे ज्या दृश्यांमध्ये ही तत्त्वे वगैरे आढळून येतात त्या दृश्यात किंवा व्यवहारात मर्यादा असूनही ती सार्वत्रिक किंवा वैश्विक होतात, असे अजून आपल्याला सिद्ध करता आलेले नाही. परंतु जे अनंत आहे, अमूर्त आहे ते आपल्यातच आहे, आपल्याशीच संबंधित आहे आणि आपण तर मूर्त आहोत, हे आपण पाहत नाही का ?”

यानंतर कूझ यांनी गणित वगैरे विज्ञान-शाखाची कार्यकारण-भावाच्या दृष्टीने चिकित्सा केली आहे. त्यात त्यांनी असे म्हटले आहे, की “ तर्कशास्त्र व गणित यांच्यातली काही तत्त्वे त्यांच्या अभ्यासकीय चौकटीत सकृत्दर्शनी काहीशी रानटी वाटली तरीही जर त्याचा प्रभाव तर्क आणि प्रयोग यांच्यावर पडायचा असला तर ती तत्त्वे वैश्विक आणि आवश्यक असली पाहिजेत. पदार्थ-विज्ञानात-भौतिकीत-(भौतिक शास्त्रात, physiology) कुठल्याही दृश्याला कारण किंवा याचे नियम नसतील तर ते विज्ञानही शक्य होईल काय ? हीच गोष्ट शरीरशास्त्रालाही लागू आहे.

त्याचप्रमाणे सर्व नैतिकता ज्याच्यावर आधारित आहे ते तत्त्व माणसाला जे चांगले आहे ते करायला प्रवृत्त करते आणि सर्व सद्गुणांचा पाया घालते, ते तत्त्व अशाच प्रकारचे वैश्विक नाही काय ?

वासनांवर आळा घालण्यासाठी आपली सद्सद्दिवेकबुद्धी फार खोल व गहन आहे, याची जाणीव ज्याला नाही असा नीतिवंत

माणूस आपल्याला कल्पनेने तरी जाणता येईल का ?

आपल्याला अभिप्रेत असलेली जी चांगुलपणाची जाणीव आहे, तीच वैश्विक आणि आवश्यक सत्यांशी निगडित होत असेल. आपण दिवस बघतो आणि रात्रही बघतो. परंतु ते वैश्विक सत्य आहे काय? सर्व काळी, सर्व स्थळी ते दिसते काय ? नाही. आपण वेगळ्या विश्वात वेगळ्या भौतिकशास्त्राची कल्पना करू शकतो. परंतु वेगळे गणित आणि वेगळी नीती मात्र जाणू शकत नाही. दिवसामागून रात्र यायची हे स्वाभाविक सत्य आहे. ते कदाचित वैश्विक सत्य असू शकेल, परंतु ते आवश्यक नसेल. माँटेस्क्यू यांचे असे म्हणणे आहे, की उष्ण देशात स्वातंत्र्याचे फळ प्राप्त होऊ शकत नाही. परंतु या तत्वाला पर्याय असणे शक्य आहे. म्हणून हे संपूर्ण वैश्विक तत्त्व नाही. ते फक्त आवश्यक तत्त्व आहे.

परंतु कारण-तत्त्वाबद्दल (principle of cause) आपल्याला असे म्हणता येणार नाही. कोणत्याही काळी, कोणत्याही स्थळी, कोणतेही दृश्य भौतिक अगर नैतिक कारणावाचून उत्पन्न झालेले आपल्याला दिसणार नाही. जेव्हा आपण वैश्विक आणि आवश्यक तत्त्वांना साधारण तत्त्वापर्यंत आणून भिडवतो, तेव्हा आपण तिथे तर्कशास्त्रातले विरोधाचे तत्त्वही लावीत असतो. ते तत्त्व म्हणजे एखादी गोष्ट एकाच वेळी आहे आणि नाही असे होत नाही. त्याच-प्रमाणे आपण वरच्या दोन तत्त्वांचा आणि साधारण तत्त्वाचा संबंध प्रस्थापित करू शकतो, तेव्हा वैश्विक आणि आवश्यक तत्त्वांशिवाय कोणताही तर्क चालत नाही हे कळून येते.

आनुभविक संप्रदायाने स्वतःच्या दर्पात कितीतरी वैश्विक आणि आवश्यक तत्त्वाना दुर्बळ करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. त्या आनु-भविक संप्रदायाचे म्हणणे असे, की 'कारणतत्त्व (जे आम्ही वैश्विक आणि आवश्यक मानतो.) ही केवळ मनाची एक सवय आहे. या सवयीमुळे एखादे तथ्य आपण पाहिले आणि मागून येणारे तथ्य

पाहिले तर त्यांच्यात आपल्याला संबंध जोडता येतो. यालाच कार्य-कारण-संबंध असे आम्ही म्हणतो. ' हे त्यांचे स्पष्टीकरण कारणाच्या कल्पनेला मारक ठरते.

माझी इंद्रिय-संवेदना मला दोन चेंडू दाखवते. एक चेंडू पुढे व दुसरा मागे धावत असतो. हाच क्रम चालू राहिला तर ते केवळ क्रम-सातत्य असेल. परंतु यात कार्यकारणतत्त्व मात्र असणार नाही. आणि म्हणूनच ह्यूम सारखा आनुभविक म्हणतो की कुठल्याही इंद्रिय-अनुभवात कारणाची कल्पना तत्त्वतः अनुस्यूत नसते. त्याच-प्रमाणे इंद्रिय-संवेदना एकात्मता देऊ शकत नाही. एकात्मता म्हणजेच अभिन्नता (identity).

कलाकृतीत एकात्मता असते कारण कला ऊर्फ मानवी मनच ती तिथे ठेवीत असते. असते. अशी एकात्मता जर आपल्याला निसर्गात दिसली तर आपल्या इंद्रिय-संवेदनानी ती शोधून काढली असे होत नाही. कारण कुठल्याही वस्तूच्या विविध भागांची जुळणी केल्यास त्यात एकात्मता येऊ शकते. परंतु ती एकात्मता संघटनेची असते. ती वैचारिक आणि नैतिक नसते. अशी एकात्मता केवळ मनच निर्माण करू शकते. इंद्रिय-संवेदनात अशी एकात्मता नसते. आम्ही असेही म्हणतो की आनुभविक संप्रदायाला वैश्विक आणि आवश्यक तत्त्वाचे स्पष्टीकरण देता आले नाही; एवढेच नाही तर या तत्त्वा-शिवाय आनुभविक वादाला इंद्रियसंवेदनेच्या सृष्टीचे ज्ञान काय आहे ते सांगणेही शक्य नाही.

कार्यकारण भावाचे तत्त्व काढून घेतल्यास मानवी मन स्वतः पलीकडे कधी पोचणार नाही. त्याला स्वतःच्या मर्यादा कधी कळणार नाहीत. श्रवण, गंध, रस, स्पर्श व भावना यांच्या ऐंद्रिय संवेदना आपल्याला त्यांचे कारण सांगू शकत नाहीत. किंबहुना, त्यांना काही कारण आहे की नाही हेही सांगू शकत नाहीत. परंतु तत्त्व मानवी मनाला लावल्यास, तेच तत्त्व प्रत्येक इंद्रिय-संवेदनेचे, प्रत्येक दृश्याचे

किंवा वस्तूचे, प्रत्येक घटनेचे, प्रत्येक परिवर्तनाचे एक कारण असते ते दाखवू शकते. त्यामुळेच आपल्याला वेगवेगळ्या इंद्रिय-प्रत्ययातला भद जाणवतो.

आपण प्रत्येक दृश्य वस्तू अवकाशात सामावली आहे असे मानतो. त्याचप्रमाणे प्रत्येक घटना काळात सामावलेली आहे असे मानतो. कुठलीही घटना कालमानात नाही असे आपण म्हणू शकतो का ? हे कालांतर झुगारून दिले तर कालमानाची बूज ठेवणारी सर्व विज्ञाने आपल्याला झुगारून द्यावी लागतील. आणि त्यामुळे ज्या सामान्य विश्वासांवर मानवी जीवन अवलंबून असते त्या विश्वासांचा नाश होईल. म्हणून आनुभविक संप्रदाय वैश्विक आणि आवश्यक तत्त्वाना टाकू शकत नाही की त्यांचे स्पष्टीकरणही देऊ शकत नाही, असे आपण म्हणू शकतो. वैश्विक आणि आवश्यक तत्त्वांचे वैशिष्ट्य असे आहे की ती प्रत्येकाला जाणवतात, तरीही तो प्रत्येकजण स्वतः त्यांचा कर्ता नसतो. आम्ही ती वापरू शकतो. परंतु स्वतः घडवू शकत नाही. याचा निष्कर्ष हाच की सत्य माझ्यात आहे पण मी ते घडवलेले नाही. इंद्रिय संवेदनेमुळे माझा संबंध भौतिक जगाशी येतो. त्याचप्रमाणे दुसऱ्या शक्तींमुळे माझा संबंध इतर सत्यांशी येतो. त्यांना आणि मला जोडणारी शक्ती म्हणजेच तर्क. स्वातंत्र्य (liberty) हेच माणसाला माणूस करते. त्यामुळेच माणसाचा स्वतःवर ताबा येतो आणि त्याचा आत्मविश्वास बळावतो. स्वातंत्र्याची जाणीव नसली तर माणूस नियतीचा गुलाम होऊन राहील.

जाणीवच (Consciousness) आवश्यक तत्त्वे सिद्ध करते. ही तत्त्वे तर्काला दिशा दाखवतात. त्याचप्रमाणे संवेदना आणि कामना यांनाही मार्गदर्शन करतात.

जेव्हा मला दुःख होते, तेव्हा मला माझ्या दुःखाची जाणीव असते. स्वातंत्र्याच्या बाबतीतही तसेच आहे. तर्क आणि त्याला गवसणी घालवणारी तत्त्वे यांच्याबद्दल हेच म्हणता येईल. वैश्विक आणि

आवश्यक तत्त्वे निरीक्षणाच्या कसोटीवरच अवलंबून असतात. या निरीक्षणात जाणीव हे सर्वात निकटचे आणि खात्रीचे निरीक्षण आहे. परंतु जाणीव ही केवळ साक्षीरूप असते. जे असते त्याला जाणीव दृश्यमान व्हायला लावते. जाणीव काहीही निर्माण करू शकत नाही.

सत्य अस्तित्वात असते म्हणूनच ते असते. तर्काला ते नाकारणे शक्य होत नाही. तर्क जी सत्ये वैश्विक आणि आवश्यक तत्त्वांच्या आधारे साध्य करतो तीच परिपूर्ण सत्ये असतात.”

व्याख्यान दुसरे

वैश्विक आणि आवश्यक तत्त्वांचा उगम

कारण-तत्त्वाचे विवरण असे: जी जी गोष्ट आपल्याला आवश्यक म्हणून वाटायला प्रारंभ होतो तिला कारण असते.

या कारण तत्त्वाशी निगडित असलेली वैश्विक आणि आवश्यक अशी जी तत्त्वे आहेत त्यांचे उगमस्थान शोधून काढणे शक्य आहे का? कारण हे शोधणे म्हणजे ज्ञानाचा उगमच शोधायचा आहे. परंतु हे काम इतके अवघड आहे की त्यात सत्यापेक्षा केवळ गृहीतकर्तव्यच हाती लागणे शक्य आहे. असे होणे हानिप्रद आहे. ज्ञानाच्या उगमाची समस्या चर्चिताना लॉक आणि काँडिलॅक सारखे गाढे तत्वज्ञ मार्ग चुकले आहेत. आनुभविक संप्रदायाने या समस्येकडे पाठ फिरवली आहे. आपल्या विविध ज्ञानप्रक्रियांच्या (Cognitions) गूणांचा अभ्यास करण्याऐवजी ते त्यांच्या उगमाचा शोध कोणत्याही मार्ग-दर्शनाखेरीज घेत राहिले.

रीड (Reid) आणि कांट हे वर्तमानाच्या चाकोरीतच अधिक निरीक्षण करित राहिले. भूतकाळाच्या काळोखात आपण वाट चुकू

अशी भीती त्यांना वाटत असावी. ते दोघेही वैश्विक आणि आवश्यक तत्त्वे आज ज्या स्वरूपात आहेत त्यांचा वेध घेत राहिले. त्यांच्या आदिम स्वरूपाच्या भानगडीत ते पडले नाहीत. आनुभविक संप्रदायापेक्षा हे फार बरे.

ही वैश्विक आणि आवश्यक तत्त्वे जेव्हा आपण विधानात मांडू पाहातो, तेव्हा आपल्याला विविध संज्ञांचा वापर करावा लागतो. उदाहरणार्थ प्रत्येक दृश्याला किंवा वस्तूला (phenomenon) एक कारण गृहीत धरावे लागते, हे तत्त्व घ्या. किंवा प्रत्येक गुणात द्रव्य (substance) असते हे विधान घ्या. यात गुणाच्या आणि दृश्याच्या कल्पनांवर कारणात आणि द्रव्याच्याही कल्पना येतात आणि त्या कल्पना या दोन तत्त्वांचा मूलाधार असतात. मेन द बिरां (Maine de Biran) वहाणा करतात की या दोन कल्पना या तत्त्वांच्या पूर्वगामी आहेत आणि त्या तत्त्वातच त्या सामावलेल्या आहेत. त्याचप्रमाणे ते म्हणतात की या कल्पना आपल्याला स्वतःच्या जाणिवेतच आढळून येतात. त्यात आपल्याला कळून येते की आपणच ते कारण आणि ती द्रव्ये आहेत. मग ती दृश्ये आणि ते गुण किंवा गुणधर्म काही का असेनात. असे त्यांचे कारण आणि द्रव्य यांच्याबद्दलचे स्पष्टीकरण आहे.

मला बिरां याना असे सांगायचे आहे की कारण असते ते कृतिशील निर्धारित (Volution) असते. जर तुमच्या मनात काही परिणाम (effect) घडवून आणायचा निर्धार असला तर तुम्ही ते घडवून आणताच. म्हणून एखाद्या कारणाची किंवा विशिष्ट कारणाची कल्पना तुम्हीच असता. पण या तथ्यात आणि जी जी दृश्ये आवश्यक म्हणून आढळतात त्यांना कारण असते या बीजसूत्रात मोठे अंतर आहे.

आम्ही अनंतत्वाची कल्पना काढली, ती सान्ताच्या कल्पनेवरूनच काढली ना ? या सान्ताच्या कल्पनेतून अनंत साकारले असले तरी आपण जेव्हा समस्त सान्त आणि सदोष वस्तू आपल्या इंद्रिय-

संवेदनांच्या द्वारा पाहतो आणि आपल्या स्वतःत त्या आहेत हे आपल्याला भासते. परंतु तरीही हे पुरेसे नाही. ही जी कल्पना त्यांना धारण करते तिच्या द्वारा त्या तत्वांचे स्पष्टीकरण करण्याचे ढोंग वृथा आहे.

व्याख्यान तिसरे

वैश्विक व आवश्यक तत्त्वांचे मूल्य

या व्याख्यानात कूझं यानी कांटच्या संशयवादाचे (scepticism) परीक्षण करून त्याचे खंडन केले आहे.

कूझं म्हणतात की कांट आमच्याबरोबर वैश्विक आणि आवश्यक तत्त्वे मानतात परंतु जो विषय त्यांना धारण करतो (conceives) त्याच्या मर्यादेशी त्या तत्त्वांची शक्ती ते जोडतात. शिवाय ही तत्त्वे आत्मनिष्ठ आहेत म्हणून कांट त्यांच्या कुठल्याही वस्तुशी व पर्यायाने वस्तुनिष्ठतेशी संबध नाही असे म्हणतात. ही तत्त्वे इंद्रियसंवेदनेवर पडलेल्या ठशानाच (impressions) लागू पडत असल्यामुळे, या तत्त्वांचे कार्य त्या ठशांना एक पद्धत लावणे हेच आहे. या ठशांच्या पलीकडे या तत्त्वांची शक्ती संपते.

कांटचे कार्य एके काळी प्रामाणिक आणि महान होते. त्यांच्या काळच्या संशयवादाबद्दल त्यांना दुःख होत असे. त्यांच्याशी मुकाबला करण्याचाही त्यांचा इरादा होता. आपल्या सर्वोच्च संकल्पनाही स्वतःच्या पलीकडे, म्हणजे मानवी मनाचे कुंपण ओलांडून जाऊ शकत नाहीत असा प्रतिवाद त्यांनी हचूम यांच्याशी त्यांच्याच वरील मताला पुष्टी देऊन करायचा बेत केला होता.

पण हे करताना त्यांनी मानवी मनाला दिशा दाखवणाऱ्या वैश्विक

आणि आवश्यक तत्वांचा पुरस्कार करून मानवी मनाचे दिग्दर्शन केले होते.

इथे आपल्याला सत्याचे जे आपाततः अंतर्बोधन (intuition) असते त्याच्याकडे वळू या. कांटना ते माहीत नव्हते. ते त्यांच्या चिंतनशील आणि पंडिती चाकोरीतच बद्ध होऊन पडले होते. कांट यानी या तत्त्वांच्या आवश्यकतेच्या स्वरूपाला हरकत घेतली; कारण त्यांना त्या तत्त्वातली वस्तुनिष्ठता कमजोर करायची होती. पण त्यांची ही हरकत फक्त आकाराला किंवा स्वरूपाला (form) लागू होते.

व्याख्यान चौथे

ईश्वर हे सर्वश्रेष्ठ तत्त्व

ईश्वर हे सर्वश्रेष्ठ तत्त्व आहे, 'तत्त्वांचे तत्त्व' आहे असे मत कूझ या व्याख्यानात मांडतात.

या व्याख्यानाची सूत्रे ते देतात ती अशी: (१) केवल (absolute) सत्याचा पाया कुठला ? केवल सत्य हे आपल्यातच- स्वतःतच वास करीत असेल. ते विशिष्ट प्राणिमात्रात वास करीत असेल. जगात वास करीत असेल किंवा ईश्वरात वास करीत असेल. ही सत्याची चार गृहीत कर्तव्ये आहेत.

(२) सत्यासंबंधी आपल्याला असे दिसते की आपण काही ते घडवीत नाही.

(३) काही जीव-माणसे- (beings) सत्यात भाग घेतात. पण त्यांना त्याचे स्पष्टीकरण करता येत नाही. (इथे अॅरिस्टॉटलचे मत खोडलेले आहे.)

(४) सत्य स्वतःत वसत नाही. हे प्लेटोचे म्हणणे ग्राह्य आहे.

(५) सत्य ईश्वरात वसते हे प्लेटोचे विधान आहे. सेंट ऑगस्टीन, देकार्त, फेनेलाँ वगैरेंचे विधान हेच आहे. ते म्हणतात की सत्य हे ईश्वर व मानव या दोहोंतले मध्यस्थ (mediator) आहे.

ज्ञानाच्या सगळ्या प्रणालीत केवळ आणि आवश्यक सत्ये आपल्या तर्काचा एक घटक असतात. त्यामुळे ती आपल्यातच वसत असतात. आपल्या बौद्धिक जीवनाच्या खोल भागी असणाऱ्या आपल्या व्यक्ति-मत्त्वाशी त्या सत्यांचा निकट संबंध असतो. तर्कामुळे आविष्कृत झालेले जे सत्य असते त्याचा ते सत्य बघणाराशी घनिष्ट संबंध असतो. आपल्या मनातलीच ती एक संकल्पना असते. आपण सत्य बघतो. ते निर्मित नाही. माणूस सीमित आहे. नश्वर आहे. तरीही तो शाश्वत (eternal) अनंत सत्य पाहू शकतो. त्याला मिळालेला हा अपूर्व वर आहे.

ईश्वर हा सत्याचा आधार आहे. सत्याचे चांगल्याशी किंवा शिवाशी अतूट नाते आहे असे प्लेटो रिपब्लिकमध्ये म्हणतात. ते शिव (good) म्हणजेच ईश्वर.

प्लेटोप्रणीत शिव (good) ही एक कल्पना (idea) आहे. ही कल्पना म्हणजे ईश्वर नव्हे. प्लेटोच्या म्हणण्याप्रमाणे बुद्धिवादी जगाची अंतिम मर्यादा म्हणजेच शिवाची कल्पना आहे. म्हणूनच ती सर्वश्रेष्ठ कल्पना ईश्वराचे अस्तित्व स्थापित करण्यास पुरेशी आहे.

सेंट ऑगस्टीन प्लेटोचे अनुयायी होते. त्यांनी ईश्वराची ही कल्पना पुढे चालवली.

देकार्त यांच्या दृष्टीने जे अनंत आणि परिपूर्ण ते प्लेटोच्या दृष्टीने त्यांनी म्हटलेली 'कल्पना' आहे.

फेनेलाँ (Fenelon) देकार्त यांच्या तत्त्वज्ञानाने प्रभावित झाले होते. त्यांनी ईश्वराच्या अस्तित्वाविषयी ग्रंथच लिहिला आहे. त्या

स्तकात ते मानवी मनाच्या थोरवीबद्दल म्हणतात : 'मानवी मनाची थोरवी काय वर्णावी ? स्वतःला चकित करणारे जे जे म्हणून आहे, ते ते मन आपल्यात सामावून घेतेच. पण स्वतःच्या बाहेरदेखील अनंतपटीने पोचू शकते. त्याच्या कल्पना वैश्विक, निरंतर आणि अबोध्य असतात.'

यानंतर कूझॅ फेनेलाँ यांच्या या पुस्तकाचा प्रकरणशः गोषवारा देतात. तो इथे देण्याचे प्रयोजन नाही.

पुढे कूझॅ म्हणतात की प्लेटोपासून तो लाइबनिट्झपर्यंत सारे अध्यात्मवादी केवळ सत्य हे केवळ सत्त्वाचाच (absolute being) गुणधर्म आहे असे मानीत आले आहेत. ईश्वरावाचून सत्याचे आकलन होत नाही. सत्यावाचून ईश्वराचे आकलन होत नाही. ईश्वर सर्वत्र आहे; कारण सत्य सर्वत्र आहे.

व्याख्यान पाचवे

रहस्यवाद (mysticism)

या व्याख्यानात रहस्यवादाची मीमांसा केली आहे.

मानवी आत्म्याचे सत्यावर प्रेम असते. आपण अनंतावर प्रेम करतो. अनंताकडे आपली ओढ असते. म्हणूनच आपले मन नेहमी अतृप्त असते. तर्काप्रमाणे किंवा विचाराप्रमाणे आपल्या भावना, आपले हृदय नेहमी अनंताच्या मागे धावत असते.

रहस्यवाद भावनेला तर्काच्यावर नेऊन बसवतो. भावनेमुळेच माणसाचे ईश्वराशी नाते जुळते. जे काही महान आहे, सुंदर आहे, अनंत आहे, अमर आहे, ते आपल्याला प्रेमांमुळेच जाणवते.

रहस्यवाद स्वतंत्रतेवर (liberty) आक्रमण करतो. स्वतंत्रतेला तो प्रेमाला शरण जायला लावतो.

भाग दुसरा

सुन्दर

या भागात पाच व्याख्याने आहेत. सहा ते अकरा.

व्याख्यान सहावे

मानवी मनांतले सुंदर

रीड] आणि कांट यानी असे म्हटले आहे की तर्क किंवा विवेक ही मानवी मनाची एक विशिष्ट शक्ती असून ती इंद्रियसंवेदना आणि जाणीव यांच्याहून भिन्न आहे, पण तिचा विकास मात्र त्यांच्याबराबरच झाला आहे. तर्क हा वैश्विक आणि शाश्वत सत्यांचा मूलाधार आहे.

सत्याप्रमाणेच सौंदर्य हीदेखील कुणा एकाची मालमत्ता नाही. कुणालाही त्याचा एकतर्फी निवाडा करण्याचा अधिकार नाही. आपण जेव्हा हे सत्य आहे, हे सुंदर आहे असे म्हणतो, तेव्हा ते सत्य व ते सुंदर म्हणजे विशिष्ट आणि बदलणारा असा आपल्या संवेदनाचा ठसा मात्र असतो. त्याची अभिव्यक्ती आपण करतो असे नव्हे. तर्क मानवमात्राला जो एक अंतिम केवळ निर्णय घ्यायला लावतो तो निर्णय तो असतो.

एखादा माणूस ऑपॉलोच्या सौंदर्याबद्दल वाद घालील. तो ऑपॉलो सुंदर नाही असे म्हणेल. तेव्हा मी त्याला विरोध करीन. ऑपॉलोला असुंदर म्हणण्यात त्याची चूक झाली आहे असे म्हणून. इथे अभिव्यक्तीचा प्रश्न येतो. अभिव्यक्ती चांगली असते तशी वाईटही असते. आणि तिचा संबंध संवेदनेशी येतो. अनेकांना जे सुंदर वाटेल ते एकाला वाटले नाही तर बहुसंख्येपायी त्याला खोटे ठरवता येणार नाही काय ? कारण सुंदराची व्याख्या अशी आहे: जे सुंदर असते ते इंद्रियसंवेदनेवर सुखावह परिणाम घडवते. तेव्हा जे एकाला सुंदर वाटले ते सर्वांना जरी कुरूप वा मानवमात्राना कुरूप वाटले तरी त्याला न्यायरीत्या सुंदरच म्हटले पाहिजे. कारण त्या माणसाच्या संवेदना त्यामुळे सुखावलेल्या असतात. पण मग ते सौंदर्य खरे सौंदर्य नसते. अशी अनेक सौंदर्ये असतात आणि ती परस्परपूरक, संबंधित, बदलती आणि परिस्थितिजन्य सौंदर्ये असतात. तेव्हा कुठली वस्तू सुंदर किंवा असुंदर असणार नाही. हॉटेंटॉट व्हीनस ही मेडिसीच्या व्हीनसच्या बरोवरीचीच असेल. पण हे जे विचार आता मांडले आहेत त्यांचा परिणाम हास्यास्पदच होईल. त्यातून सुटायचा एकच मार्ग आहे. तो म्हणजे सौंदर्याची निष्पत्ती ही एकमेव निष्पत्ती असून ती संवेदनांहीन भिन्न आहे असे मानणे.

अनुभववादी म्हणतात की आपल्यात फक्त अपूर्ण आणि सीमित सौंदर्याची कल्पना असते. प्लेटोने सौंदर्याची जी कल्पना अनुपम

रीतीने अभिव्यक्त केली आहे, ती आदर्श आहे असे म्हणण्यातच आपण अधिक उन्नत होत नाही का? तेव्हा इंद्रियसंवेदनातून आपल्या कल्पना उद्भवतात, हे तत्त्वज्ञान सौंदर्याच्या कल्पनेशी जुळताना, धुळीस मिळालेले आपल्याला दिसते. सौंदर्याची कल्पना आपल्याला वस्तू-वस्तूत दिसणाऱ्या सौंदर्याचे अंशा-अंशाने ग्रहण करून उमजण्यासारखी नाही. ही कल्पना मनातल्याच ठाम निर्णयाना वेढून बसलेली असते. ती आपल्याला इंद्रियसंवेदनेच्या द्वारा कशी आकळता येईल ?'

निसर्गातली कुठलीही सुंदर वस्तू पाहिल्यावर आपण ती सुंदर आहे अशी ग्वाही देतो. ते सौंदर्य आपल्या संवेदनाना स्पर्श करते. ती वस्तू पाहिल्यावर आपल्या मनात आनंदाची भावना निर्माण होते. आणि आपण त्या वस्तूबद्दल प्रेमभावना बाळगू लागतो.

त्याचप्रमाणे कुरूप वस्तू पाहिल्यावर आपल्याला तिरस्कार वाटतो. कुठलेही सुंदर निसर्गदृश्य पाहिल्यावर माझ्या मनात देकार्त आणि न्यूटन यांचे शोध उभे राहातात. ते मला अधिक उन्नत करतात. अनंतसत्त्वाची (eternal being) विस्मृत झालेली कल्पना फिरून जागृत होते. माझ्या मनात सौंदर्याची भावना जन्म घेते. मला अपार आनंद होतो; आणि नंतर माझ्या मनात ज्या वस्तूने हे निर्माण केले, तिच्याबद्दल प्रेमभावना निर्माण होते. जितकी वस्तू सुंदर तितकी ही आनंदोर्मीही मोठी असते.

सुंदर वस्तूबद्दल उत्पन्न होणाऱ्या भावना सौंदर्याबद्दलच्या तृष्णेची तृप्ती होय. सुंदर वस्तूच्या वासनेपासून मुक्त आणि निर्भय झालेल्या भावना माणसाला उन्नत करतात. त्याच्या आत्म्याला ऊब देतात.

कलावंताला वस्तूतले केवळ सौंदर्यच प्रतीत होते. वासना असलेल्या माणसाला त्यातली फक्त मोहकता आणि भीषणताच प्रतीत होते.

जहाज समुद्री वादळात सापडलेले असताना कलावंत व्हर्ने (Vernet) डोलकाठीवर दाणकन आदळला पण तेव्हाही त्या

वादळाचे भव्य आणि भीषण सौंदर्यच तो बघत बसला. अशा प्रसंगी कलावंताला भय वाटले की त्याच्यात काहीच राहात नाही. राहातो तो फक्त माणूस.

सौंदर्याचा गुणधर्मच असा आहे की त्यामुळे वासना उफाळू नये. ती शुद्ध व उदात्त व्हावी. म्हणूनच सौंदर्यभावना ही वैशिष्ट्यपूर्ण अशी भावना आहे. सौंदर्याची शुद्ध आणि अत्यंत तीव्र वासना हीच सौंदर्याची पूजा असून ती माणसाला थोर कलावंत बनवते. आणि शुद्ध व केवळ (absolute) कल्पनाशक्ती असलेल्या माणसालाच ती साथ देते.

व्याख्यान सातवे

वस्तूतले सौंदर्य

या व्याख्यानाची मुख्य सूत्रे अशी :

- १) सुंदराला उपयुक्तापर्यंत खाली ओढू नये.
- २) सौंदर्य ही सोय मानू नये.
- ३) सौंदर्याची कल्पना साचेबंद नसावी.

सौंदर्याला उपयुक्त बनवणे म्हणजे काय ? तर जे सुखावह असते त्याची जागा त्याला देणे. कारण जे सुंदर असते ते पुष्कळदा उपयुक्त नसते. पुष्कळशा गोष्टी उपयुक्त असतात परंतु त्या सुंदर असतात असे आपण म्हणू नये.

वस्तूतली प्रमाणबद्धता आणि पद्धत (order) या उपयुक्त गोष्टी आहेत.

प्रमाणबद्धता असल्यामुळे ती वस्तू थोड्या जागेत किंवा अवकाशात मावते. पद्धत किंवा व्यवस्था असल्यामुळे वस्तू हवी तेव्हा उपलब्ध

होते. ही सोय झाली.

हिप्पिआर्कस या तत्वज्ञाची एक प्राचीन उपपत्ती आहे. ती अशी : ज्या साधनांच्या योगाने आपल्याला साध्य गाठता येते, त्या साधनांच्या सुयोग्यतेतच सौंदर्य असते. इथे जे सुंदर आहे ते उपयुक्त नसून सुयोग्य आहे.

प्रमाणात सौंदर्य आहे असे म्हणणाराना सर्व सुंदर वस्तूत त्यांच्या भूमितीय स्वरूपात ते प्रतीत होते. परंतु वादळाचे अफाट अपरिमित सौंदर्य त्यात गोवता येणार नाही.

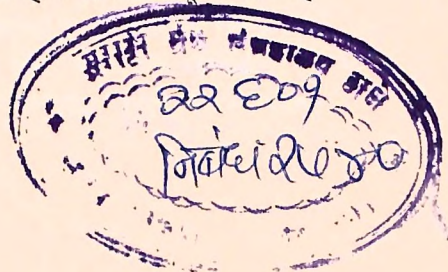
इंद्रियगम्य वस्तूत रंग, नाद, आकृती, व गती यांचा समावेश होतो आणि त्यामुळे सौंदर्याची भावना निर्माण होते. परंतु त्यातून प्रतीत होणाऱ्या सौंदर्याच्या प्रती भौतिक स्वरूपाच्या असतात.

नैतिक विश्वासाचे किंवा श्रद्धेचे नियम असतात. स्वतंत्रतेच्या कल्पना असतात. सद्गुण असतात. शौर्य असते. दानशीलता असते. आणि या जगात देशभक्तीही असते. हे सर्व सौंदर्याशी निगडित असते. कारण सौंदर्य नैतिकतेशी बद्ध असते.

'On the Beautiful' या आपल्या ग्रंथात प्लॉटिनसने सौंदर्य म्हणजे काय असा प्रश्न उपस्थित केला आहे. विविध सुंदर वस्तूतले वैविध्य आणि विरोध त्याने पाहिले.

शारीर सौंदर्य, नैतिक सौंदर्य, बौद्धिक सौंदर्य ही एकमेकांपासून भिन्न आहेत. तरीही या सर्व सौंदर्यांना जोडणारा दुवा आहे आणि तो कोणता हा मूळ प्रश्न आहे.

सौंदर्याचा जितका अधिक विचार करावा तितक्या आपल्याला सौंदर्याच्या कल्पना सुचू लागतात. अखेर आपण अनंतापर्यंत म्हणजे ईश्वरापर्यंत जाऊन पोचतो. ईश्वर हाच सौंदर्याचा मूलाधार आहे.

व्याख्यान आठवे

कला

कला आणि सौंदर्य यांचे अतूट नाते असते. माणूस निसर्गतिले सौंदर्य जाणतो. त्याच्यावर प्रेम करतो. निसर्गकृतीची नक्कल करण्या-इतके सामर्थ्य माणसात असते. आपल्याला जे सौंदर्य भारून टाकते, त्याचा पुनराविष्कार करण्यास आपण उत्सुक असतो. या कृतीलाच कला असे म्हणतात. कला म्हणजे सौंदर्याचा मुक्त आविष्कार.

निसर्ग ही ईश्वरी कलाकृती आहे. तेव्हा कलाकृती निर्माण करणारा मानव हा ईश्वराचा प्रतिस्पर्धी आहे का, असा प्रश्न निर्माण होतो. परंतु कोणताही प्रतिभावंत ईश्वराचा प्रतिस्पर्धी असू शकत नाही. तो त्याचा भाष्यकार असतो.

निसर्ग आपल्या सौंदर्याचा आविष्कार करतो. प्रतिभावंत आपल्या परीने तेच करतो.

दुसरा प्रश्न असा की कला ही निसर्गाची प्रतिकृती आहे का ? उत्तर असे की निःसंशय कला ही निसर्गाची नक्कलच असते. कारण परिपूर्ण केवळ निर्मिती ईश्वराचीच असते.

सच्चा कलावंत निसर्गाचे कौतुक करतो. परंतु निसर्गतिले सर्वच काही कौतुकास्पद नसते हेही तेवढेच खरे आहे. कारण प्रत्येक नैसर्गिक वस्तू सदोष असते. कारण जे जे वास्तव असते ते ते अपूर्ण असते. तेव्हा कुरुप आणि भयाण असेल त्याची सांगड भव्य-रम्य आणि बलिष्ठ असेल त्याच्याशी पडते. सौंदर्य-छटा विखुरल्या जातात. त्यांच्यात वैविध्य येते. या सर्वांचा समन्वय साधण्याचे ध्येय पुढे ठेवून सच्चा कलावंत निसर्ग निरीक्षण करीत असतो. निसर्ग नसता तर त्याला हे समन्वयाचे ध्येय सापडले नसते. निसर्गाची पारख कलावंत करतो. त्यात सुधारणा करतो आणि निसर्गाशी स्वतःला

तुल्यबल करतो.

नैतिक सौंदर्य हे खऱ्या सौंदर्याचा मूलाधार आहे. हा मूलाधार निसर्गात काहीसा झाकळून जातो. कला तो बाहेर काढते आणि त्याला अधिक स्पष्ट आकार देते. या दृष्टीने कलेची निसर्गाशी एक प्रकारे स्पर्धाच चाललेली असते.

फीडिअस या महान कलाकाराने ज्युपिटर किंवा मिनर्व्हाची आकृती तयार केली, तेव्हा त्याच्यापुढे जे मानवी प्रतिरूप (मॉडेल) होते, त्याच्या सादृश्याचा आविष्कार ती कृती नव्हती. त्याच्या मनात सौंदर्याचा एक परिपूर्ण ठसा होता. त्यावर त्याने आपली दृष्टी स्थिर केली आणि तो ठसा व्यक्त करण्यासाठी त्याने आपली कला राबवली.

व्याख्यान नववे

विविधकला

हे व्याख्यान विविध कलांवर आहे. त्यात मुख्यत्वे प्रथम अगर श्रेष्ठ कला म्हणून कवितेची चर्चा केली आहे.

व्याख्यान दहावे

फ्रेंच कला

यात १७ व्या शतकातल्या फ्रेंच कवितेचा व कलाकृतींचा विचार केला आहे.

भाग तिसरा

व्याख्यान अकरावे

सामान्य सूत्रपणाच्या (Common Sense) कल्पना

सत्याच्या कल्पनेत मानसशास्त्र, तर्कशास्त्र आणि अध्यात्मशास्त्र यांचा समावेश होतो.

सौंदर्याची कल्पना सौंदर्यशास्त्राला जन्म देते आणि शिवाची किंवा चांगुलपणाची कल्पना नीतिशास्त्र व्यापून असते.

नीतिशास्त्र वैयक्तिक त्याचप्रमाणे सार्वजनिक असते. जिथे जिथे चांगल्याच्या कल्पनेचा आढळ होतो, तिथे नीतिशास्त्र असतेच.

सौंदर्याची कल्पना कलेत आविष्कृत होते तशी शिवाची कल्पना कशात आविर्भूत होते हे पाहणे अगत्याचे आहे. वस्तुतः हे बघताना तत्त्वज्ञानाचा मोठा भाग त्याने व्यापलेला आढळतो.

आदर आणि तिरस्कार यांच्या भावना मानवी व्यवहारात उपयोगात आणलेल्या, भाषेत आपल्याला आढळून येतात. आणि मानवी मनाचे क्षेत्र हे नीतिशास्त्रातले प्रमुख शोध-क्षेत्र असते.

आदर आणि तिरस्कार, या भावना चांगल्याबद्दल आदर व वाईटा-बद्दल तिरस्कार या स्वरूपात आपल्याला दिसतात. इथे मानवी मन व सार्वजनिक नीती याची सांगड पडते.

व्याख्यान बारावे

हेतूचे नीतिशास्त्र (Ethics of Interest)

इंद्रिय-संवेदनांचे तत्वज्ञान एकाच गोष्टीतून निघालेले असते आणि ती गोष्ट म्हणजे सुखद किंवा दुःखद संवेदना... माणसाला सुख हवे असते. दुःख नको असते. सुख सर्वसामान्य ज्ञाले म्हणजे त्याचे परिवर्तन उपयुक्तात होते. त्यामुळे जास्तीत जास्त सुख मिळवणे आणि ते टिकवणे हा हेतूच नीतिशास्त्राचा पहिला नियम असतो.

मनुष्य स्वहिताबद्दल जास्त जागरूक असतो. परंतु आपले हित काय ते मात्र त्याला दोन मार्गांनी कळते. चांगुलपणाच्या मार्गाने किंवा वाईटपणाच्या.

हे हेतूचे किंवा स्वहिताचे जे तत्वज्ञान आहे ते खरे म्हणजे मीज-मजेचे (Pleasure) चे क्षेत्र आहे. इथे उपयुक्ताऐवजी सुखद येते आणि सूज्ञपणाऐवजी विकार येतो.

सुख-संवेदना माणसाच्या मनाला काही काळ सुख देत असली तरी ती त्याला सोडून जाते आणि मग मन तडफडू लागते. माणसाला गरजेचा अनुभव येतो. तो अशांत होतो. प्रथम ती अशांतता अनिश्चिती असते. मग जी वस्तू सुख देते तिच्याकडे तो धावू लागतो. ती मिळाली नाही तर त्याला दुःख होते. माणसाच्या मनाच्या या गतीला कामन (desire) म्हणतात.

माणूस स्वाभाविकच क्रियाशील असतो. क्रिया ही स्वतंत्र असते

परंतु कामना ही तिच्या विरुद्ध असते. कामना पराकाष्ठेस पोचल्यास तिचे रूपांतर विकारात (passion) होते.

कामनेत किंवा वासनेत इच्छाशक्तीचा अभाव असतो. त्यामुळेच ती माणसाला नको ते काम करायला लावते. त्यामुळे माणसाच्या स्वतंत्र अशा क्रियाशीलतेचा लोप होतो. कामनेला आळा घालणे, आणि इंद्रियाच्या व्यापाराना वळण लावणे, हे गुण माणसात असलेले आपण पाहतो. यावरून हेच सिद्ध होते की आपल्या संवेदना आणि वासना यांच्याहून एक निराळी शक्ती आपल्यात वास करीत असते आणि ती शक्ती संवेदना आणि वासना यांचे नियंत्रण करीत असते. ती शक्ती म्हणजेच इच्छाशक्ती. (will) ती आपल्या बुद्धीला वळण लावते. पण ती स्वतः मात्र बुद्धी नसते, इच्छाशक्ती आणि ज्ञान-प्रक्रिया या भिन्न आहेत.

एखादी क्रिया चांगली किंवा वाईट असणे याला ती क्रिया जबाबदार नसते. परंतु क्रियेमागचा हेतू जबाबदार असतो. वाईटावर आळा घालण्यासाठी स्वहिताला बाजूला ठेवून निरपेक्षतेला महत्त्व दिले जाते, तिथे कर्तव्याचाही भाग येतो.

जेव्हा जेव्हा कामना (desire) किंवा इच्छा अगर वासना माणसाला क्रियाशील बनवते तेव्हा माणसातली स्वतंत्रता आणि व्यक्तिमत्त्व लोप पावते. ज्यावेळी माणसाला कामनेतला सुप्त आविष्कार आणि मनाची निर्धारि शक्ती यातला फरक समजतो, तेव्हाच त्याला कामनेमुळे ढळलेला तोल सावरता येतो. इच्छाशक्ती (will) ही वास्तवाची आणि माणसाच्या सामर्थ्याची निश्चित खूण आहे. ती माणसाला स्वतःच्या कर्तव्याबद्दल नेहमी जागृत ठेवते.

कर्तव्य हे स्वतंत्र माणसालाच पार पाडता येते. दुबळ्या माणसाला ते जमत नाही. कर्तव्य हे नेहमी नजीक असते. प्रगट असते. ते पूर्ण करणे हे माणसाचे पहिले उद्दिष्ट असले पाहिजे. कर्तव्याची कल्पना ही कधीही शिथिल नसते. कर्तव्य ही गोष्टच अशी आहे की

माणसाला कुठल्याही बाबतीत तिच्यापासून सुटका करून घेता येत नाही. जे कर्तव्य एकाच्या बाबतीत जसे असते तसेच इतरांच्या बाबतीतही ते तसेच असते. कर्तव्यबुद्धीमुळे माणूस हे जाणू शकतो की आपण एखाद्या गोष्टीबद्दल केलेले आकलन बरोबर असते म्हणून आपल्याला यश मिळते आणि चुकीचे प्रायश्चित्त मिळते.

इथे दुःख जरूर असते. परंतु ते दुःख माणसाला काळिमा लावीत नाही. कारण आपण सुख आणि सद्गुण या भिन्न गोष्टी आहेत हे यापासून शिकलेले असतो. म्हणून सद्गुण कर्तव्याच्या बजावणीतला प्रधान हेतू असू शकतो.

कर्तव्य आणि अधिकार ही सखी भावंडे आहेत. त्यांचा जन्म स्वतंत्रतेतून (liberty) झालेला आहे. ती दोन्ही एकाच वेळी जन्मतात आणि मरतात. कारण स्वतःचे हक्क आणि दुसऱ्याबद्दलची कर्तव्ये ही बरोबरच वाटचाल करताना आपण समाजात बघतो.

स्वतंत्रता ही फक्त स्वतंत्रतेची बरोबरी करू शकते. इच्छाशक्ती हा स्वतंत्रतेचा मूलाधार आहे. इच्छाशक्तीचे सामर्थ्य-मुक्त असते. इच्छा-शक्तीला निःस्वार्थी हेतूच्या नियमांचे ज्ञान झाले, तर ते नियम आदर्श नियम असतात असे समजावे. कारण तिथेच न्यायाला सुरुवात होते.

समतेचा (equality) अर्थही नीट समजावून घेतला पाहिजे. वर सांगितलेली स्वतंत्रता असते, तिथेच खरी समता असते. माणसांना सारखेच श्रीमंत, सारखेच सुंदर, सारखेच निरोगी, सारखेच मौज भोगणारे, किंवा सारखेच भाग्यवान होण्याची गरज असते, हे खरे नाही. कारण माणसे जन्मतः भिन्न भिन्न प्रवृत्तीची असतात. आणि त्यांच्या मौज, पैसा यांविषयींच्या कल्पना भिन्न असतात. ईश्वराने यां सर्व शक्ती आपल्यात भिन्न ठेवल्या आहेत. समता ही निसर्गाविरुद्ध आहे. कारण वैविध्यातील सुसंगती हा सृष्टीचा नियम आहे. तेव्हा चुकीची समतादेखील विकृत मनाने तयार केलेली आणि महत्वाकांक्षी

अहंकाराने तयार केलेली कल्पना आहे. खरी समता ईश्वराने तयार केलेली कल्पना आहे. खरी समता ईश्वराने केलेली विषमता नम्रपणे स्वीकारते. माणसाला ही विषमता पूर्णपणे काढून टाकता येत नाही. तो फक्त काही प्रमाणात तिचे नियमन करू शकतो.

आदर ही एकच वस्तू माणसाला प्रत्येक गोष्टीत पूर्णपणे स्वतंत्र बनवते. तीच माणसाला समतादेखील देते. माणुसकीचा आदर असणे यात माणसातल्या समतेचाही साक्षात्कार होतो.

व्याख्यान तेरावे

इतर दोषात्मक तत्त्वे

स्वार्थी हेतूवर रचलेल्या नीतिशास्त्राच्या विरुद्ध जे उदारमनस्क असतात ते भावनेच्या नीतिशास्त्राचा आधार घेतात. इथेही आनंद व दुःख यांचा प्रत्यय येतो. सद्गुणाबरोबर त्याचे आनंद येतात, गुन्ह्याबरोबर त्याचे दुःख येते. दोषामागून जे दुःख वाटचाला येते ते दुःख प्रथम आपल्याला त्या दोषात जो आनंद वाटला त्याला छेद देते.

दुसऱ्याच्या आनंदाचे पडसाद आपल्या मनात उमटतात आणि दुसऱ्याच्या दुःखामुळे आपल्याला दुःख होते. याचे कारण असे की आपला आत्मा दुसऱ्या लोकांशी समतोल राखण्यासाठी धडपडत असतो. त्याला दुसऱ्याशी एकजीव व्हायचे असते. जो मनुष्य सत्कृत्य करतो त्याच्याबद्दल आपल्याला सहानुभूती वाटते. आणि आपण त्याच्यावर प्रेम करतो. यामागचे तत्त्व, थोर माणसाला इतर माणसे जो आदर दाखवतात त्या सामान्य आदराचेच तत्त्व असते. त्याच्या उलट दुष्कृत्य पाहून आपल्याला तिरस्कार वाटतो.

सहानुभूतीदेखील औदार्याप्रमाणेच आपल्याशी निगडित नसून दुसऱ्याशी निगडित असते. इथे स्वार्थ नसतो. यामुळेच माणसाला शत्रूच्या दुःखाबद्दलदेखील दुःख वाटते.

अहंकार (egoism) सर्व तऱ्हेची शारीर सौख्ये तेवढी जाणतो. त्यातले कुठलेही त्याला नकोसे होत नाही. परंतु हाच प्राकृत अहंकार चांगल्या अर्थाने जागृत झाला तर तो अधिक सुसंस्कृत होतो. त्याला सदसद्विवेक बुद्धीचे सौख्य उमगू लागते, असे काहींचे म्हणणे आहे. परंतु या विचारात एक चूक आहे. कारण स्वार्थरहित उपकाराचा हेतू स्वतःला मानसिक सुख मिळावे हाच असतो.

अहंकाराचे नीतिशास्त्र हे एक कायम असत्य आहे. ते नीतिशास्त्राचे नाव सांगते. परंतु नीतिशास्त्राचे मात्र तिथून उच्चाटण होते.

सहानुभूती आणि परोपकार यांची स्थितीसुद्धा इंद्रियसंवेदनावर अवलंबून असलेल्या इतर गोष्टींसारखीच आहे. भावनांचे नीतिशास्त्र आहे, ते इतर हेतूपेक्षा श्रेष्ठ असले तरी तेही अपुरे आहे.

नंतर प्रश्न येतो तो मानवतेच्या हिताचा. इथे मानवतेशी संलग्न झालेल्या न्यायाचा प्रश्न येतो. परंतु जर मला या सामान्य हेतूसाठी काही विशिष्ट हेतूंचा त्याग करायला सांगितले. तर ते मी का मानावे ? कारण मानवतेचेच अंतिम उद्दिष्ट सुख आहे, असे कुणी म्हटले, तर या माझ्या जीवनाचेदेखील अंतिम उद्दिष्ट सुखच आहे असे म्हणवे लागते. म्हणून मला जेव्हा माझ्या तत्त्वाचा त्याग कर असे सांगण्यात येते तेव्हा सुखाहुन अन्य तत्त्वाचा अवलंब करणे इष्ट आहे असे मला वाटते. सर्वांत अधिक लोकांचे सर्वांत अधिक सुख ही विचारसरणी देखील अपुरीच ठरते.

व्याख्यान चौदावे

खऱ्या नीतिशास्त्राची तत्त्वे

या व्याख्यानाची सूत्रे अशी आहेत:

(१) शिवाची कल्पना आणि त्याबद्दलचा निर्णय. हा निर्णय अंतिम आणि परिपूर्ण असतो. सत्य आणि शिव यांच्यातला परस्पर संबंध अतूट असतो.

(२) कर्तव्य : इथे कांटच्या सिद्धांताचे खंडन केलेले आहे. कांटच्या मताप्रमाणे कर्तव्यातून शिव उत्पन्न होते. वस्तुतः शिवाच्या कल्पनेतून कर्तव्याची निष्पत्ती होते.

(३) स्वतंत्रता आणि तिच्याशी संलग्न असलेल्या इतर कल्पना.

(४) सद्गुण व दुर्गुण यांच्यातले भेद. दुर्गुणाबद्दल व शिक्षा सद्गुणाबद्दल बक्षिसी

(५) नैतिक भावना आणि निसर्ग व विज्ञान यातल्या तथ्यामधला सुसंवाद.

निर्णय (Judgment) : निर्णय हा अमुक चांगले आहे, अमुक वाईट आहे या भावनानी वेढलेला असतो. एखादी गोष्ट चांगली अथवा वाईट आहे, याबद्दल प्रथम आपण जी निर्णय घेतो, तो बहुधा भावनेच्या भरात घेतलेला असतो आणि हळूहळू त्या निर्णयात फरक पडत जातो.

जेव्हा एखादा मनुष्य खून करतो, पकडला जातो आणि न्यायासनासमोर उभा केला जातो, तेव्हा त्याला शिक्षा व्हावी असे आपल्याला मनापासून वाटते आणि खरोखर जेव्हा त्याला शिक्षा होते तेव्हा आपल्याला समाधान वाटते.

याचा अर्थ काय ? ही एक आपल्या मनाची दुष्ट लहर आहे काय ; नाही. खुनाच्या प्रकरणात तुम्हाला काहीच स्वारस्य नसले, तरीही

आपण खुन्याला शिक्षा झालीच पाहिजे असे म्हणतो. परंतु त्या गुन्हेगाराला शिक्षा न मिळता त्याच्या गुन्ह्यामुळे त्याला अपार धन मिळाले तर आपण त्याला ती समृद्धी मिळायला नको होती, त्याने दुःख भोगणेच योग्य असे म्हणतो. या निर्णयाला तत्वज्ञ सद्गुण आणि दुर्गुण यांचा निर्णय असे म्हणतात. या निर्णयामागे सद्गुणाला सुखाचे फळ प्राप्त व्हावे आणि गुन्ह्याला शिक्षेचे फळ प्राप्त व्हावे याच सर्वोच्च नियमाची कल्पना अभिप्रेत आहे. ही कल्पना गाळली, तर हा निर्णयदेखील बारगळतो.

कर्तव्य : कर्तव्याच्या बाबतीत मुद्धा स्वार्थ त्याच्यावर मात करतो असे आपल्याला नेहमी आढळते.

दुसऱ्याने विश्वासाने माझ्याजवळ ठेवलेली ठेव मी माझा स्वतःच्या व माझ्या कुटुंबाच्या गरजा भागवण्यासाठी वापरतो. त्यामुळे मी श्रीमंत होतो आणि मी सुखी असल्याचा देखावाही उत्पन्न होतो. पण आतून मात्र मी पश्चात्तापाने पोळत असतो.

पश्चात्तापाने उत्पन्न होणारे जे दुःख असते, ते विशिष्ट तऱ्हेचे असते. पश्चात्तापात इंद्रिय-संवेदनाचा प्रश्न नसतो. माझ्या स्वाभाविक इच्छा विफल झाल्याचे दुःखही नसते. मला धक्का लागलेला नसतो. माझ्या स्वार्थाला धोका उत्पन्न झालेला नसतो. तरीही कुठलेही बाह्य कारण नसताना मी तळमळत असतो. हे दुःख फार क्रूर असते. याचे कारण एकच. मी केले ते वाईट केले, असे माझी सदसद्विवेकबुद्धी मला सांगत असते. पश्चात्तापात चांगले आणि वाईट यांचीच कल्पना असते. सद्गुणांची कल्पना असते. कर्तव्याची कल्पना असते. या सर्व कल्पना चांगले आणि वाईट यांच्या संघर्षात आदळून येतात.

चांगले आणि वाईट हे मानवी कृतीचे गुणधर्म आहेत. आणि चांगले आणि वाईट यांचा निवाडा करण्यासाठी नीतिशास्त्राची गरज असते.

नैतिक सत्ये गणितातल्या सत्यांइतकीच निर्णायक असतात. आणि म्हणूनच नैतिक सत्य हे तापदायक होते. कारण प्रत्येक तऱ्हेच्या सत्याप्रमाणे ते असते, तसेच असते. म्हणून ते कुठल्याही ढोंगाला बळी पडत नाही.

इच्छाशक्ती (will) : इच्छाशक्ती ही नेहमीची इच्छा नव्हे की वासना नव्हे. ही त्यांच्या अगदी विरुद्ध आहे. इच्छाशक्तीची स्वतंत्रता ही वासना आणि कामना यांची स्वैरता नव्हे. माणूस हा इच्छा (कामना) आणि वासना यांचा गुलाम असतो. इच्छाशक्तीमुळे तो मुक्त होतो.

व्याख्यान पंधरावे

खाजगी आणि सार्वजनिक नीतिशास्त्र

या व्याख्यानात माणसाचा स्वार्थ आणि त्याने केलेल्या कृत्यां-मागचा हेतू या वैयक्तिक नीतिशास्त्रापलीकडच्या सामाजिकतेचा संबंध येतो.

समाजात सर्व लोकांच्या हिताचा प्रश्न येतो. सामाजिक नीतीचा प्रश्न येतो. न्यायाची कर्तव्ये येतात. सहानुभूतीची कर्तव्ये येतात. समाजात सरकारी नियंत्रण याच अर्थाने येते. सरकार कायदे करते आणि गुन्हेगाराचा गुन्हा शाबीत करून गुन्हेगारास सजा देते.

व्याख्यान सोळावे

शिवाच्या कल्पनेचे तत्व-ईश्वर

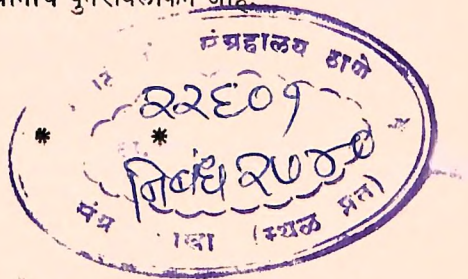
या व्याख्यानात ईश्वर हा नैतिक सत्याचे- शिवाचे आणि प्रत्येक नीतिमान व्यक्तीचे अखेरचे अधिष्ठान आहे असे सांगितले आहे.

त्याचप्रमाणे ईश्वराची सत्ता अमर्याद आहे. दैवी न्याय आणि दैवी दयाही आहे. सर्व नैतिक नियमाना ईश्वराकडूनच संमती मिळत असते. सर्व सुंदर वस्तू आणि सत्य वस्तू या परस्परांशी संबंधित असतात. त्यांच्या ऐक्यातून केवळ सत्य आणि केवळ सौंदर्य निपजते. त्याचप्रमाणे सर्व नैतिक तत्त्वांचा परिपाक एकच आहे. तो शिव किंवा कल्याण.

मानवाला मानवी नीतीचे आकलन झाल्यामुळेच मानवी आत्मा अमर आहे असे आपल्याला आढळते. ईश्वर आणि मानव यांच्यातले साहचर्य इथे आपल्याला आढळून येते. ईश्वराबद्दल पूज्यभावच माणसाला या साहचर्याचे अधिकाधिक पालन करायला शिकवतो.

सतरावे व्याख्यान

हे व्याख्यान या समग्र व्याख्यानांचे पुनरावलोकन आहे.

REFBK-0022601

REFBK-0022601

सत्यं शिवं सुंदरम्

पुणे विद्यापीठाच्या टागोर व्याख्यानमालेत जानेवारी १९७८ मध्ये दुर्गा भागवत यांनी जी तीन व्याख्याने सत्यं शिवं सुंदरम् या विषयावर दिली, त्यांचेच येथे पुस्तकरूपाने संकलन केले आहे. १९४०-४२ पासून या विषयाचा विचार व अभ्यास दुर्गा भागवत यांनी केला आहे.

परेन्च तत्त्वज्ञ व्हिक्टर कुझॅ यांच्या तत्त्वज्ञानात्मक वाङ्मयातून देवेन्द्रनाथ ठाकुर आणि ज्योतिरिन्द्रनाथ ठाकुर, यांनी ही उक्ती घेतली व लोकप्रिय केली. शान्तिनिकेतनचे बरीदवाक्य पूर्वी सत्यं शिवं सुंदरम् हेच होते.

हे सर्वत्र लोकप्रिय झालेले वचन वेदातील किंवा निषदातील नाही. देवेन्द्रनाथाच्या सर्वसंग्राहक वृत्तीतून उक्ती लोकप्रिय झाली. हा संस्कृती समन्वय आधुनिक प्रगत तारक आहे, मारक नव्हे.

सत्यं शिवं सुंदरम् या उक्तीचे मूळ शोधण्याचा खटाटोप दुर्गा भागवत यांनी कसा केला हे या पुस्तकात वाचायला मिळेल.

'वरदा' सेनापती बापट मार्ग, पुणे १६.